

ERDÉLYI MUZEUM

XXI. kötet.

1904.

8. füzet.

Jókai emlékezete.¹

Négy hónapja múlt el immár, hogy május 5.-én a költő bűbajos mesemondó ajka örökre elnémult. A gyászban, mely a nemzetre, mondhatni: az egész művelt világra ráborult, kivette részét társaságunk is. Nemcsak hogy mindnyájunknak szívét igaz fájdalom nyilalta át, ránk nehezedett a veszteség súlyos, vigasztalan érzete, de külsőképen is kifejezésre igyekeztünk juttatni nagy bánatunkat. A mint a hírverő meghozta a lesújtó veszteség hírért, összegyűltünk, jegyzőkönyvbe iktattuk a fájdalom ígét, kifejeztük a családnak részvétünket. A temetésen képviselttük magunkat s koszorút helyeztünk a nagy halott ravatalára. S mindjárt a ránk szakadt bánat első, égető pillanataiban elhatároztuk, hogy legelső felolvasó gyűlésünket a feledhetetlen, pótolhatatlan nagy költő emlékezetének fogjuk szentelni. Ez elhatározásunk most, ez ünnepies órában válik valóra. Nem döbbenek vissza a gondolattól, hogy nekem kell a közvesztesség tolmácsolójának lennem. Hiszen mindenki érezi a gyászt, melyet a költő halála keltett, a dicsőséget, melyet élete árasztott nemzetére, a gyönyörűséget, melyet költészete fakaszt szíveinkben s a melyet el nem temettek, a melyet a halál el nem rabolhat tőlünk, sem késő utódainktól, mind az időknek végeiglen.

Kell-e beszélni Jókai életéről? Ismeri azt mindenki. Tán túlon túl is megrajzolgatták. Kell-e beszélni Jókai költészetéről? Ki az, a kinek lelke, neve hallatára, édes álmokba ne ringatóznék? Mint valami varázssvessző érintésére, tündérvilág ragyog fel lelkünkben. Szemünk előtt csillogó képek hosszú sora vonúl

¹ Az Erdélyi Irodalmi Társaság Jókai-ünnepén, 1904. szeptember 18.-án tartott emlékbeszéd.

el. Dajkadalként édes mesék hangja esendül meg. Ki bírál, ki okoskodik ez ígézet hatása alatt?

De bár az egész világ gyönyörködött benne, nekünk mesélt igazán. A miénk, magyar volt ízig-vérig. Szívére ölelte egész Magyarországot. És — ne vessenek ki a bölcsek érte! — nekem jól esik, boldog vagyok a gondolatban, hogy szeretetének verőfényében fürdette Magyarországnak ezt a szögletét, a mi édes lakta-földünket, melyet a térképen s a történelemben Erdélynek neveznek. És ez a szeretet nemcsak szívében lakozott, hanem színesen csillámlik költészetében is.

Van a szeretetnek kétségen kívül olyan egyéni forrása is, a mely látatlanban felénk vonzotta a költő szívét. Szerette felesége, Laborfalvi Benke Róza (Judit) bár miskolci születésű, de a család erdélyi származás. Maga mondja egy helyütt: Székely leány a feleségem is. (Bálványosvár a trónörökös főhercegi párnál. Életemből, I. 157.¹)

De majd színről színre látta e földet. Megismerte, tanulmányozta népét, társadalmát, történetét. Még képviselői mandátumot is egy székely kerületből nyert. 1853 május elején jött először Erdélybe. Majd 1871 tavaszán, nejével ismét. Megint 1876 nyarán, 1881 januáriusában, 1889 szeptember 2-án a Mátyás király szülőházába illesztett emléktábla leleplezésekor, mikor híres költeményét is elszavalta s legutóljára a nagy király szobrának leleplezésekor 1902 októberében, mikor társaságunk emlékünnepeén is megjelent. Járt-kelt, szemlélődött, jegyezgetett s lelke megtelt képpel, mesével, hangulattal, szeretettel. E mellett mindig voltak körülötte erdélyi emberek, a kiknek révén kiegészítette ismereteit, a kiktől újabb-újabb ihletet nyert. Így pl. Bakcsi Ferencz képviselő s az *Igazmondó* munkatársa, Csernátoni Cseh Károly, Orbán Balázs, Szathmáry György, Kemény János és sok más.

Megragadták a lelkét Erdély szép tájai, természeti szépségei s mindezek közepette az ember munkája.

Rajzolja a Szamos szép völgyét, a mint jön rajta végig Manassé Blankával s mesélgeti a feltűnő és elmaradozó kasté-

¹ Mindig a 100 kötetes nemzeti kiadást idézem.

lyokhoz, udvarházakhoz fűződő érdekes történeteket. (Egy az Isten, I. 180.) Ott van a feleki országúttól Peana felé elesapó erdei út s a rejtett falu faházikóival (U. o.) A csodakút, ez az időszaki forrás, a mely a sziklapadmalyból nagy földalatti morgás kíséretében egyszerre csak előtör kristálytisztaságban, hogy aztán megint nyomtalanul eltűnjék, hogy így szabályosan változó időközökben felbuzogjon s elenyésszen. (U. o.) Az őszi táj pompás, színes festése és a meggyúladt odvas, redves, öreg bükkfa lángolása. (U. o.) Kedvvel rajzolja, nem is egyszer, a természet csodáját, a fenséges Tordahasadékot. (U. o. és: Az istenhegyi székely leány). Barlangjai közül hol pár szóval említve, hol leírva a Balikavár, melynek üregében háborús idők zivatarai elől elvonul a nép, biztos menedéket találva, vagy rablóvezérek rejtékelye, sziklatanyája. (Egy az Isten. A nagyenyedi két füzfa. Törökvilág Magyarországon: A nagyenyedi ijedés.) A Monaszteria a Tordahasadék felett. (Egy az Isten.) Elvezet a borévi hídon át a gyönyörű toroczkói úton. S mesterileg varázsolja elénk a Székelykövet s a csodálatos kettős napfelkel-tét. Magát Toroczkót és népét, feledhetetlen képet edzve lel-künkbe. Majd rémesen áll előttünk az oláhoktól felgyújtott Toroczkó-Szentgyörgy égése. (Egy az Isten.) |Átvezet a bihari hegyeken a skerisorai jégbarlanghoz és a vidrai vízéséshez. Megmutatja a „Római kapu“-t. (Szegény gazdagok: } Az üldözött vad.) Vagy egy szép aranyosvidéki képet fest. (Az istenhegyi székely leány 153. l.) Máskor a XVII. évszázbeli szentkúti (Kolozsm.) kolostorba vezet s gyógyító erejű csodakútjához. (Törökvilág Magyarországon.) Rajzolja a hosszan elnyúló havasi falut, szétszórt házaival a gyalui hegyek közt s a később szomorú emléküvé vált Mariselt. (Erdély aranykora: Sange Moarte.) S a Hideg-Szamos sziklái közé rejtett regényes Gregyina Drakulj-t s az oda vezető nyaktörő utat. (U. o.) Majd az oláh lázadóktól felégetett Abrudbányát varázsolja elénk s a „Fabu popi“-t (A pap bükkfája), a hol a gyilkosok tanácskoznak. (Egy az Isten, II. 107. 110.) Festi a zalatnai és verespataki bányavidék szépségeit s a Lucsia-barlangot az erdők sziklarejtekében, a hol a Fatia Negra földalatti hamis pénzverője dolgozik. (Szegény dazdagok: A Lucsia-barlang.) Felséges tájképet fest az

Érezhegység havasai közül s rajzolja a Bárdy-kastélyt, majd a havasi sziklaúttat s az oláh tribunnak, Numának házát. (A Bárdy-család.) Vagy más gyönyörű képet a zarándi havasok világából. (Még egy esokrot: A fekete álarozos.) Meg a Csetátye Mare nevű aranybányát. (Arany ember: Az aranybánya.) Más helyütt hátszegvidéki gyönyörű, de nyaktörő sziklás tájat. (Szegény gazdagok.) Feltámad szemünk előtt összes szépségeivel az igazi, tipikus székely havas, a Hargita s a Vargyas szép völgye és járunk a homoródalmási barlang csodás útvesztőiben. (A Hargita.) A székelyföldi tájszépségek egész sora vonúl el előttünk: A rétyi homok; a Körül-táj, az ős-idők e tanácskozásra szentelt száz hársfás dombja; a mondás-regés tündéri Bálványosvár; a csodahatású torjai kénbarlang, mint a költő mondja: a pokol tornácza. (Bálványosvár.) A bűbajos Szent-Annát többször is, meg a szomszédos Mohos vagy Kokojszás. (Bálványosvár. A tengerszem tündére.) A Szent-Anna csodaforrásai: a Fortyogó, Szemfortyogó, Hammas, Sósmező (Bálványosvár.) A Csetátye Drakuluj sziklavölgye. Az ojtózi szoros. (A Damokosok.) Mily szép a nyári éjjel a töresvári havasok alatt s Thököly átkelése a havasokon. (Törökvilág Magyarországon.) Vagy a nyári éjjel az erdőn. (Bálványosvár.) S a hulló meteoroktól sziporkázó kolozsvári nyári éjjel; majd a földrengés. (Törökvilág Magyarországon.) A vihar. (Egy az Isten.) Téli alkonyat. (Koronát szerelemért.) Szépen írja le a vaderejű, félelmes Nemere szelet. (A Hargita. Bálványosvár.) Látjuk az ős idők mesés Fergettyúvárát. (Bálványosvár.) A XVII. évszázbeli kényelmes, fényes főúri kastélyokat: Béli Pál Bodolavárát s Bánffy Dénes bonczidai kastélyát, s a főúr fényes bevonulását, majd a gyönyörű kastély feldúlását. (Erdély aranykora.) A majosfalvi kastélyt, Paskó Kristóf erődített otthonát. (A két szarvú ember.) A mikalai csárdát, ez érdekes útszéli fogadót. (Szegény gazdagok.)

S mindezekben színesen rajzolja az állat- és növényvilágot, meg-megemlegetve a székely és mokány lovat, a bivalyt, kecskét, a vadak közül meg különösen a medvét. Az *Egy az Isten*-ben kedvesen rajzolja a víg kedvében fára mászó, tornászó medvét. Máskor a téli istentisztelet alatt tévedten a templomba rohanó s ott megjuhászodó maczkót. (Koronát szerelemért.)

De különösen szép a Juon Tare szelidített medvéje, a mely hű kísérője a havasi kecskepásztornak s gondos őrizője kunyhójának és kis családjának. (Szegény gazdagok.) Cserei Mihály után Béli Pál Körtövény nevű hű kutyájának megható történetét is elmondja. (Törökvilág Magyarországon.)

S hány érdekes alakot rajzol az erdélyi életből! Mindenki ismeri Manasse ideális alakját, nemes jellemét, az egész Adorján-családot. De különösen kitűnően megrajzolt tipikus székely Áron bá. Mint a költő mondja: Arany óra báránybőrbekecszebben; parasztos külső alatt nemes emberi szív; munkában tört tenyér s tanúlt, eszes fő; népies szólásmódokba búrkkolt értelmesség; gúnyoló póreynismus az uraskodók, hetvenkedők előtt; hidegvér, jó kedély a veszélyben: igazi székely lófőpeldány. (Egy az Isten.) Sokban hasonlít ehhez egy másik, szeretettel megrajzolt székely, Czirjék Boldizsár. Ezermester. Találékony eszű, furfangos, agyafurt, de hű, igaz, becsületes. (A Damokosok.) Petki Farkas régi magyar főúr. Gazdag, vendéglátó, bőkezű; csupa szív, csupa jóság. Kedvesen büszke régi nemességére s két szép leányára. (Petki Farkas leányai.) Ilyen Apafy-korabeli előkelő nemes Paskó Kristóf is. Becsületes, fejlődelméhez hű, önfeláldozó. Derék, bátor, okos, csak a feleségével szemben ügyetlen, gyáva, mondhatni: ostoba. (A kétszarvú ember.) Bente úr, a kit a hitványság szűkös sorsra juttatott, de az álruhában körüljáró Mátyás király igazságot szolgáltat neki: becsületes, jó szívű, egyenes lelkű nemes úr, a ki szereti királyát és hazáját. (Mátyás király és Bente úr.) Adorjánban pedig nagy szeretettel rajzolja az ügyes, bátor, eszes közszékelty. (Az istenhegyi székely leány.) Érdekes Biró Gergely, a furfangos góbé, a ki lefőzve a török orvost, nagy ravasziúl juttatja a Feriz bég kezébe Béli Aranka levelét. A fejlődelmi udvarban bohóc szerepet játszik, de jólelkű. Furfangos szemfényvesztésével ő akadályozza meg Béli Pál és Bethlen Miklós kivégeztetését. (Törökvilág Magyarországon.) Előnkbe vezet hűséges, jó eselédeket. Ilyen pl. Bálint gazda, Lebée László hű öreg szolgálja. (Minden poklokon keresztül.) Vagy Paskó Kristóf jó, öreg, becsületes, szókimondó embere, a ki a családnál őszült meg; az öreg apát szolgálta, az unokát karján

ringatta s együtt érzé a családdal annak minden búját, örömét. (A kétszarvú ember.) De különösen meghatnak Apafyné hűségese eselédei, a kik abban törik a fejöket, hogyan járulhatnának ők is hozzá urok váltságdíjához, hogy kiszabadúlhasson a tatár fogságból. (Erdély aranykora.)

Érdekes, vonzó alak Gernyeszegi Menyhért, a majosfalvi puritán lelkű kálvinista pap, a ki ugyancsak megmossa hivei fejét menydörgő prédikációiban, legyenek akármilyen előkeleők is. (Koronát szerelemért.)

Szép a kolozsvári református és oláh pap bizalmas barátsága s a szentkúti barát pompás rajza. (Törökvilág Magyarországon.) S tordai Szabó Gerzson enyedi rector-professor. (A nagyenyedi két fűzfa.) Meg Dávid, a kis nyomorék, esenevész székely fiú, a ki meghal hősiesen a hazáért. S a világtalan ősz székely, a kinek szíve megszakad hazája romlásán, a melyen nem segíhetett. A cserkesz vezért is meghatja a hősiesség. Halálra ítélik, mert nem bír, nem akar nőkre, magyar nőkre támadni. (Székely asszony.) Még akkor is, mikor a kolozsvári templomban Magyar László tiszteletes uram hatalmas beszédet mond s a nagy tömeg nem fér el az Isten házában, künn szorong, a csoportban érdekesen rajzol egy székely epizódalakat, a ki sajátos gondolkodásával, különös mondásaival magára vonja figyelmünket. (Törökvilág Magyarországon.) Más helyütt így beszél a székelyről: A székelyföld lakosai nem birtak soha felesleges arannyal és ezüsttel, a mi a hadjáratokat rájuk vonta volna, ellenben mindig elég vassal, mely őket távol tartsa. Hegyeik levegője menyországi, vizei kristály. A székely nép nemcsak templomában, hanem szívében is viselé az Istent. (Háromszéki leányok.) A *Hadak útjában* pedig Csaba letelepítvén népét a Rikahegy környékén, így szól: Meddig a tűz hideg nem lesz, meddig a folyó le nem foly, meddig télre tavasz derül, meddig égből jön az áldás, addig jó népem itt székely. Töltsétek be ezt a földet s legyen boldog, ki itt lakik: hős a férfi, hű az asszony; otthon béke, künn dicsőség; Isten lelke minden házon, Úr áldása minden földön. Soha el ne múljatok innen. S lám, azóta hány év elmúlt! ezernyi ezer esztendő! s a jó székely nép szívében még most is él Csaba jós beszéde. El nem hagyja

saját földjét, él munkával, szegénységben, s ha elmegy is, ha úr lesz is, meg csak visszakivánczik elhagyott hegyei közé.

Különösen szépen rajzolja a nőket. Apafyné Bornemisza Annában is nemesak az uralkodói erényekkel ékeskedő fejedelemné festi, hanem a jó asszonyt, a ki lót-fut, fárad, tűr, szenved, hogy férjét a tatár fogságból kiválthassa. Ép így rajzolja Bánffy Dénesné magasztos lelkületét s Béldi Pál feleségét. (Erdély aranykora. Törökvilág Magyarországon.) Domokos Tamásné Macskási Ilka nőies, bizodalmas, házias. De mikor megismeri Apor István hitetlen árulását, ki férje legjobb barátjának színlelte magát s aztán ő dönti veszedelembé: lelkében a gyöngeségből erő, a szelidségből harag, hitből kételkedés, félnkeségből vakmerő bátorság támad. (A Damokosok.) A bánffyhunyadi éji harez különösen arra szolgál, hogy a költő kitűntettesse Vizaknainénak igazi hősi tetteit. (Erdély aranykora.) Különösen szép Judit, a hős lelkű székely asszony, a ki nehéz sebben, de fegyvertelenül érkező fiát eltiltja a tűzhelytől s az a vadonban vérzik el; a ki, elhalván az utolsó sepsiszentgyörgyi férfi, maga köré gyűjti az asszonyokat, leányokat. Elvesznek mind, küzdve s csak úgy jut idegen kézre a felgyújtott pusztaváros. (Székely asszony.) Nagyon kedves a *Puskás Kalári* című költői elbeszélés hőse. Távol lévén a férfiak, Puskás Kalári a szárhegyi nők élére áll. Egész nap küzdenek, szét verik a rabló tatárokat, maga Kalári hetet levág. Aztán szépen haza megy, elkészíti a vacsorát, mindent rendbe hoz, nagy-későre lefekszik s három kis fiút szül. Kedves alak a *Háromszéki leányokban* Katieza és Rozáli is.

Az erdélyi nőkről többször elragadtatással beszél a költő. A Petki Farkas leányait így dícséri: Szép és jó leányokban Erdélyország soha sem volt szegény, tudom, hogy ezután sem lesz az; azért semmit jobbat nem mondhatok róluk, mint hogy méltók voltak Erdély leányai között említettetni. A székely nőkről meg azt mondja egy helyütt: Ha valahol, a Székelyföldön csak van szép hajadon elég, de ilyen szép, (tudniillik mint a tündérleány,) még ott sem volt, a ki vetekedhetett volna vele. (A tengerszem tündére.) Más helyütt: A ki még nem látta a székely hajadonokat, nem is tudja, hogy mi az a szép leány?

Nem is lehet azt szóval elmondani! Tündér legyen, a ki azt lefesti s tündér legyen, a kinek a szeme nem káprázik tőle! Nem olyan egyforma szépség az, a milyen más népeknél szokásos; itt minden együtt van: szőke, barna, szőgfekete hajú; egész gyűjteménye Isten remekének. A ki a szemekbe mer pillantani, mindjárt megtanúlja a tűzimádást. (Bálványosvár.)

S nemcsak a magyar, Erdély más nemzetiségei is vásznára kerülnek. Pompásan festi az oláh nemest Cipriánban s leányában, Zenóbiában a szenvedélyes, mély szerelmű nőt. (Egy az Isten.) Ép ilyen szenvedélyes, szép fiata Anica. Egyszersmind megismertet a költő a festői oláh női népviselettel. (Szegény gazdagok.) Az *Erdély aranykorában* pedig egy szegény havasi oláh legény titkos nagy szerelmét s végzetes halálát meséli el. Igen érdekes Rubán Tódor, a szókimondó, szegény falusi pópa, a kinek napszámos-módra kell dolgoznia. (Szegény gazdagok.) Majd Makabeszku Pávelt, a mikalai fogadóst mutatja be. Avagy az öreg Onucot. (Szegény gazdagok.) Máskor pedig humorosan a hátszegi oláh legényt, a ki kitűnő zsványjelölt, de pórül jár, mikor a megtérőfélben levő Gligor bandájába akar állani. (Egy haramiabanda a havason.)

Borzalmas életkép a fellázadt kártyázó zsványok tanyája, a kiket Manassé felkeres. (Egy az Isten.)

De különösen érdekes két oláh alakja. Az egyik Numa tribun, a ki gondolkozó, nemes szivű a tudatlan, vad, vérengző martalócok közt, csak végzetesen téves politikai ábrándok ragadták el; ennek lesz az áldozata. (A Bárdy-család.) A másik Juon Tare, a rettenetes erejű, jószívű kecskepásztor. (Szegény gazdagok.)

A szászok inkább csoportokban, tömegben jelennek meg a Jókai költészetében. De azért bizonyára mindenki emlékszik a két brassai szászra: Sziksz syndikusra s Weismuth fürmenderre, az örökké perlekedő Weismuthnéra s Józsefre, a fürmender fiára, kiből az apja tudóst akart csinálni, de molnár lesz s elvevén Rozálit, megválasztják székelynek. (Háromszéki leányok.) Vagy a Cserei Mihály historiája után kidolgozott adomára, hogy a szebeni szász varga, meg a szász fejedelem igazi szász fullajtárja nem értik egymás nyelvét, magyarul

beszélnek. Mindegyik a maga fejedelmét dicsőíti, a min végül hajba kapnak. (A két szász.) Vagy az enyedi szász mészáros-mesterre, a ki társaival együtt kedélyesen mulat Gritti török követével. De mikor megtudja, hogy Ferdinánd-párti német diákból lett János-párti, aztán török, s ezt ő tréfás dolognak tartja, nevetve beszéli el: éktelen dühbe jön s úgy vágja fejéhez a czín boroskaucót, hogy a pribék csak lehanyatlott a székről s egyszerre félre nyaklott a feje; hiába próbálták helyre állítani, biz az csak félre dőlt megint. (Fráter György, II. 40.) Igen szép jellem, vonzó egyéniség Henning Brüniszkáld, a székelylyé lett szász lovag, a ki Palesztinában a Táborhegy alatt, haldokolva a szép Erdély után sóvárog. (Minden poklokot keresztül.)

Van egy híres, jól megrajzolt örmény családja is: Gergue, meg a felesége, két leányuk, Libucka és Mincucka, meg Birbuc, a boltoslegény, a ki aztán Libuckát, a „burzas“-t feleségül veszi. (A kalmár és családja.) Epizód alak a kérői örmény fogadós. (Málai Máté uram perplexitása.)

A zsidó jellemzetes alakban nem fordul elő az erdélyi népek közt. De megrázóan rajzolja a kései szombatosok egy elzüllött maradványát. (Egy az Isten. I, 303.) A cigányok közül az aranymosót ismerteti meg. (A fekete vér.) S Lányit, a szegény földhöz ragadt cigányt, a ki nem akar hazája ellenségeinek muzsikálni a lázadó oláhok táborában. Gúzsba kötik, — felakasztással fenyegetik. Mit bánja ő? (Egy az Isten.)

Rajzol érdekes népszokásokat, jeleneteket. Ilyen szép őszi estén a törökbúzahántás egy magyar udvarházban. (Erdély aranykora.) A havasi székely és oláh pásztorélet. (Az istenhegyi székely leány. Szegény gazdagok.) Ott van a szentmihálynapi brassai vásár színes képe. (Háromszéki leányok.) A régi enyedi diákélet, a kurucz és labancz név alatt garázdálkodó gyülevész hadak humoros rajza mellett, pompásan festve különösen a két zsványt: Trajtzigfritziget, Bórembukkot. (Nagyenyedi két fűzfa.)

Leírja a susogót, azaz a puhatolózó leánynézőt. (Bálványosvár.) A toroczkói mennyegzőt. (Egy az Isten.) A székely lakodalmat. (Minden poklokot keresztül.) A gainai leányvásárt.

(Szegény gazdagok.) A torozkói temetést. (Egy az Isten.) A régi erdélyi ruházatot, ételeket, tánczot, temetést. (Petki Farkas leányai. — Koronát szerelemért.)

A tájak, alakok, jelenetek egész sorozata, egy gazdag képgyűjtemény. Önkénytelen eszembe jut, hogy van nekünk itt Kolozsvárt egy jeles művésznőnk, a kit észre sem veszünk. Nem szavakban fejezi ki érzelmeit, gondolatait; színekben beszél. Melka Vincze is egy életen keresztül festi Erdély, s jóformán épen csak Erdély havasi világát, a természetet, az embert. Műtermében s a főurak kastélyaiban egy egész megfestett Erdély lappang, a képirás mindenkitől megérthető nyelven. Az ő szeme meglátja a szépet s művészeke előnkbe varázsolja. Ha mindezt úgy együvé lehetne gyűjteni rövid időre, minő tanulságos volna s minő nemes gyönyörök forrásává válnék! S hogy kiegészítenék, magyaráznák ezek a Jókai költészetéből nyert benyomásokat!

Azonban Jókai költészete nem merül ki a képekben, felhasználja gazdag mondavilágunkat, az emlékirók s kivált Kővári és Orbán Balázs segítségével.

Egy pár elbeszélése adomán alapúl. Ilyen: *A székely adott szava*, a mely azt bizonyítja, hogy a székely megtartja szavát. *Bethlen Gábor egy táncza*. *A fejedelem buzogánya*, Apafyról szól, hogy a fejedelem hogyan veri ki buzogányával a szebeni küldöttséget, mikor a polgármester hosszú orációval kertel az adófizetés helyett. Ilyen a fennebb említettem *Két száz s apró oláhfalusi adomák Erdély aranykorában*.

Mondán alapúl pl. a *Szegény gazdagok*, *Bálványosvár*, *Petki Farkas leányai*, *A kétszarvú ember*, *Az istenhegyi székely leány*, *A nagyenyedi két fűzfa*, *Mátyás király és Bente úr*. Sőt *A fekete vér* is alighanem kolozsvári monda feldolgozása. Itt fészkelte be magát erősen a lelkekbe az a hit, hogy Czigány Kristóf (e volt a népies neve!) a rémuralom egy hirhedt embere, meg Salamon János, Bem tábori zenésze, kicserélt gyermekek!

Feldolgozza a Detonáta óriásairól szóló regét. (A Detonáta óriása.) S a Szent-Annató regéjét két változatban is. (A tengerszem tündére. — Bálványosvár.) A Tordahasadék keletkezését. (Az istenhegyi székely leány.) Az ős hún mondákról egész kis kötetre valót. (Regék.)

Apróbb mondákkal, regékkel, babonákkal tele szóróvák elbeszélései. Ilyen pl. Rapsonné útja (Bálványosvár) s Rapsonné kigyóköves gyűrűje. (A Damokosok.) A 300 özvegy asszony táncza. Simó Péter, a nagy fekete óriás, a csíkszeredai völgyben, a ki felül az éjjeli utazók szekereire s gazdáikat birkózni hitta az ólomszérűre. (U. o.) Meg a csohárdhegyi óriások. (U. o.) Ir a törpékről, Dárius kincséről, általában a humoródmási barlang mondáiról. (A Hargita.) A vizi királyról és a vizi tündérekéről. (A tengerszem tündére.) Az Űr-kútjáról, a mely a szemfájást gyógyítja. (Bálványosvár.) A firtosi kén-vízzel és a torjai kénbarlang csodaerejéről. (Minden poklokon keresztül.) Vannak babonás elbeszélések Isten büntető kezéről, mely a gyilkosokat sújtja. (Egy az Isten.) Meteorkő hull arra a helyre, a hol Czibak Imre vajdát meggyilkolták. (Fráter György.) Felhasználja a Dráku Popi és Munduka Ravasel, vagyis Dimbora Lupuj rablóvezér mondáját. (A Damokosok.)

S ezeket a csodás elemekkel telt néphagyományokat igen ügyesen használja fel, legtöbbször egészen természetesen, nem mintha maga is el akarná hitetni. Így a csodajeleket is, melyek nagy, rendkívüli események hirdetőiül feltűnnek vagy ha természetes is a dolog, de a nép babonás félelemmel magyaráz belőlük. Fráter György halálát megelőzőleg Andrásnapján (decz. 12.) zivatar volt, villámlott, menydörgött, sűrű zápor esett. Délután fényes szivárvány ragyogott az égen, mely után kemény északi szél támadván, egyszerre átesapott az időjárás csikorgó hidegre. (Fráter György). A török beütések veszedelmét ilyen előjelek hirdették: Nyári hajnalon, derült éj után, sűrű köd támad, a mely fekete fellepként mozdulatlan áll. Kora délután nem lehetett a szobában gyertya nélkül látni. Este felé minden madár elhallgatott, a virágok becsukták kelyheiket, a fák levelei lelakadtak. A künn járók fullasztó köhögésről kezdtek panaszkodni. A földet meglepte valami járvány, hogy azelőtt soha nem látott gyomokkal verte föl a leggazdagabb vetést s erdőszámra száradtak ki a legerősebb eserjék, ellepve szürke rozsdától s mohától s a szántóföldeken a zöld penész ütötte ki magát. Negyed napra fullasztó szélesendre iszonyú orkán következett, mely a házak tetőit hajigálta le s a templomokról dobálta le a csillago-

kat és keresztet, felkeverte az országút porát s oly sötétséget támaszta, hogy látni nem lehetett. Véreső esett. Roppant üstökös jelent meg. Üstöke oly hosszú volt, hogy az ég kétharmadán keresztül nyúlt s a vége felé szélesen meggörbült, mint egy török kard. Még nappal is ott látszott az égen s valami lázas sápadtság terült szét rajta, mintha a levegő maga is beteg volna. (Törökvilág Magyarországon.) II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után a szamosújvári országgyűlésre összesereglettek azt látták, hogy egy reggel az igazi nap körül egy fényes szivárványba játszó tág udvar öblösült s annak a karimáján, délponton és a két horizonon, három ellennap támadt. A valódi nap ép oly sápadtnak látszott, mint a három naprém, hogy pusztán szemmel a tányérjába láttak s az egész ég sem volt kék, hanem szürke. Nyilván jelentette, hogy négy fejedelem lesz egyszerre Erdélyben, egyik sápadtabb, mint a másik s nagy vérontás, országromlása lesz. (Damokosok.) A *Bálványosvár*-ban is ez van: Hogy valami nagy változás készül ezen a világon, azt már régóta mutatták a jelek. A délibáb gyakran fitogtatott tengert a rétyi sivatag szélén, a hol pedig csak homokbuczkák vannak, ellenben felfordított városokat vetett fel a barezasági havasok fölött, mintha tornyaikkal lefelé esüngenének alá. A nyolcz forintos tóból egyszerre úgy kiáradt a víz magától, hogy minden rétet elöntött. A szörényi kútnak pedig a vize épenséggel vérré változott, a mi királyhalált jelent. Nagy, ismeretlen madarak jelentek meg napkelet felől, a mik olyan vakmerőek voltak, hogy még az embereket is megtámadták a mezőn. Az erdő-kön rémítették a pásztorokat a farkaskoldúsok, meg a veszett csikók, a mik embert és lovat összemartak és megint odább futottak. A bálványosi kokojszáson tüzes embereket láttak táncolni éjszaka karéjban, s reggelre ott, a hol táncoltak, egész karikában bújt ki a veres gomba a földből. Nappal egyszerre két nap rémlett az égen, éjszaka pedig éjfél tájban egyszer csak kigyúladt az egész égbolt s úgy égett, mintha tűzlángba volna borúlva. Azután meg oly sűrűen hullottak alá a csillagok, mintha a Gönczölszekér, a Fiastyúk, az Álmatlanecsillag, a Bujdosók csillaga, az Árvalány szeme, a Hadvezető, a Kincslető, a Menyország határa, az Ostoros, a Pásztorserkentő, a Rónaörző, a

Vérszemű esillag, de még a Székelyek esillaga is egyszerre alá jött volna a Hajnalszakadékból (Tejút). Végére pedig egy tüzes sárkány rohant alá nagy menydörgéssel az égből, hosszú sziporkázó farkát esóválva messzire, egész apró ija-fia csordájával együtt s belebukott az Istentavába, mire a tónak partján mindjárt egyszerre kinőtt a sok tatorján-gyökér, a mi megint éhséges időknek a bejelentője.

Jellemző, helyzetszerű babonákat sző be, pl. hogy a kinek bagolytollat tesznek a párnájába, egész éjjel nem alhatik. (Bálványosvár, 101. l.) S a *Bálványosvárban*, (már a hogy ő megállapítottnak gondolja!) egész magyar mythológiát ad.

Ép úgy megkapja a költő lelkét Erdély története. Elvezet a keresztes háborúk idejébe is. (Minden poklokon keresztül.) Rajzolja János király korát is *Fráter György*-ben, főként Szerémi följegyzései alapján. De leginkább Cserői Mihály, Bethlen János s a korfestésnél Apor Péter szolgálnak forrásaiúl, a kiknek közetlensége, intim feljegyzései valóban kínálkozva kínálkoznak költői feldolgozásra. Így használja fel II. Rákóczi György utolsó éveit. (A Damokosok.) Apafi uralkodását, elmondván Bánffy Dénes (Erdély aranykora) és Béli Pál (Törökvilág Magyarországon) tragédiáját. Majd Boor Ádám szerencsétlen történetét (A kétszarvú ember), II. Apafi Mihály szerelmét. (Koronát szerelemért.) Kedvvel, szeretettel, lelkesedéssel foglalkozik legutolsó szabadságharczunk fenséges eseményeivel. Ki ne ismerné az *Egy az Isten-t*, *A Bárdy-család*-ot, e gyönyörű szép elbeszéléseket? *Az ércz leány*-ban poétikus, megható képet ad a szabadságharczból. Gábor Áron, a hős ágyúöntő dicsőítésére szól, bár egészen más, mesés alak, nem a történet Gábor Árona, a vén Áron apó s leánya, az aranyos hajú Lóra. Sőt nyilvánvaló, hogy a *Mégis mozog a föld* Barkó Páljának is a mintája a mi Körösi Csoma Sándorunk.

S a történeti események keretében színes csatajelenetek, tanácskozások, lakomák, utak, kalandok, stb. nyomon követik egymást. Alig lehetne róluk számot adni.

Ezeket olvasni nemesak gyönyörűség, de kétségtelenül tanulságosak, építő erejűek is. Lángra lobbantják s állandó izzásban tartják a hazaszeretetet, a haza földének, népének,

hagyományainak, történeti emlékeinek szeretetét. Hogy néhol erős, ragyogó képzelete talán túlságosan idealizál, ez sem baj. Sőt épen evvel nemesítő hatást gyakorol, eszmények felé fordítja a lelket. Az ifjúság kész-örömet olvassa. Olvassa is! Olvashatja bátran. Sőt gondoskodnunk kellene, hogy egészben és kiváló részletekben a legjelesebb regények, elbeszélések jussanak kezébe, idomítsák fogékony lelkét.

Gyönyörűséget kelt meglett és öreg ember szívében s mindnyájunkra reánk fér olvasása. A mai anyagias, kapzsi, az ősi földtől könnyen elszakadó, válságos és perverz erkölcsű korban megújhodás forrásává válhatik. S az erkölcsi megújhodásra nagy szükségünk van, életérdekünk. Nem a kiesínyes pártpolitika, hanem a magyar nemzeti politika alapján nyugvó, azon felépülő erkölcsi megújhodás óv az elzülléstől, emel fel, erősít s hozza meg üdvösségünket. S Erdélyben, hol a kivándorlás ijesztő mértékben terjed, a nemzetiségek okosan és rohamosan terjeszkednek, a gyűlölség nem enyhül, de erősbül, idegen elemek tolódnak be, a kik nem ismerik a helyzetet, az adott viszonyokat s ha jót akarnak is, inkább rombolnak, nem építenek: még inkább szükség van öntudatra ébrednünk. S ez ébresztésre Jókai művei nagyban befolyhatnak. Olvassuk csak Jókait továbbra is! Nyissuk meg szíveinket, hadd járja át az ő költészetének édes, üde áramlata!

VERSÉNYI GYÖRGY.

Tocilescu György régészeti felfedezései déli Dáciában.¹

A szomszéd Románia állami fellendülésével a régészeti irodalom terén is oly hatalmas lépéseket tesz, s annyi áldozatot hoz, hogy szinte irigykedéssel vehetünk azokról a Kárpáton innen tudomást. S mert nem csupán a szomszédsági helyzet kötelez erre az érdeklődésre; de a régi Dáciának a *Kárpátok* határlánczolatán messzi túl le a *Dunáig* terjedő horizonja is elodázhatatlan köteletségünké teszi mindazoknak, kik a rómaiak emlékeivel és művelődéstörténetével foglalkozunk. Sőt e tekintetben némi példaadást is nyerhetünk a terjedelemre s számarányra jóval kisebb szomszédtól, miután ott nemesak az államkormány osztogatja e czélra bőkezű segélyeit, de még a katonaságot is a régészeti ásátások szolgálatára használják s pazar kiadású publicatiókban értékesítik az ásátások gyümölcsét.

Nem esoda tehát, hogy a római régészet körében Románia az utolsó negyedszázad alatt bámúlatos sikerekre utalhat. S ezen meglepő felfedezések javarészét Tocilescu György, a bukaresti egyetem buzgó tanára, az országos múzeum igazgatója érdemeiül kell kiemelnünk, a ki különösen Dácia déli kerületének: az u. n. *Dácia Malvensisnek* helyrajzát és feliratkészletét bámúlatosan sok új adattal gazdagította. Kiválóan becses ezen felfedezések között a berlini szerződés értelmében Törökországtól Románia birtokába átszatolt Dobrudzsában, a *Csernavodától Küstendzsig*, vagyis a románok kedvencz tengeri fürdőjéhez: *Constanzához* vezető vasút közelében, *Adam Klissinél* felfedezett diadal-émlék. A *Tropaeum Traiani* néven a dáciai hadjárat

¹ *Fouilles et recherches archæologiques en Roumanie*. Communications faites à l'Académie des Inscriptions et belles lettres de Paris 1892—1899. Par Gr. G. *Tocilescu* Bucarest.

befejezésének emlékéül Krisztus után 107-ben emelt s a *Hadrianus* síremlékére (mai *Angyalvár*) emlékeztető hatalmas építmény egykori domborműveit, szobor-diszítványait felírataival együtt annyira szétszórták a középkor fergetegei, hogy azok együvé tartozóságát s egykori elhelyeztetését ma már felettébb nehéz megállapítani. Nem esoda tehát, ha éles ellentétek fejlődtek ki az emlékmű tanulmányozói közt s *Tocilescu György* első jelentése is majdnem olyan visszautasító fogadtatásban részesültek, mint a *Schliemannéi Troja* romjairól s különösen *Furtwängler*,¹ müncheni műtörténelmi tanár kiesinylőleg csökkenteni igyekezett az emlékmű szobrászati csoportozatainak jelentőségét.

Még szerencse, hogy a romániai kormány bőkezősége módot nyújtott Tocilescunak az ásatások folyamán arra is: hogy az archaeologia vezérférfiai előtt *Páris, Róma, London, Bécs* tudós köreiben felolvasásokkal terjeszthetné észleleteit s főleg a bécsi archaeologiai intézet vezetőit, így Bemdorf Ottó, Bormann archaeologusokat, *Niemann* jeles építészeti tanárt, a ki Bemdorffal Samothrakosban, Lykiában dolgozott, munkatársakul nyerheté.

Ez ismertetésemben azonban nagy munkájára nem terjeszkedek ki s csakis azon felolvasás sorozatot kívánom saját dáciai tanulmányaim szempontjából méltatni, melyekkel a párisi szépművészeti és régészeti akadémia (*Académie des inscriptions et Belles-Lettres de Paris*) négy ülésén 1892., 1893., 1896. és 1898. években méltó feltűnést keltett vala.

Az 1892. évi jelentésben utalva az *adamklissii* mausoleumszerű romról *Moltke* híres tábornoknak fiatal hadnagy korában 1838-ban írt leveleire, s mások turistikai feljegyzéseire az ásatásokat ismertette, bemutatva annak *Traianust* gyalog és lóháton (egy bárbaron átvágtatva) ábrázoló domborműveit is az építmény tetején állott trophaeummal, a „*Tropaeum Traiani*” és „*Ordo splendidissima municipii Tropaei*” felíratú documentumaival együtt. 1892. július 21-én a külső reliefek jellemzőbbjeiből a hátrakötött kezű foglyokat mutatja be egy katonai

¹ *Furtwängler* Intermezzi. Kunstgeschichtliche Studien. Leipzig und Berlin 1896.

elboesátó diploma töredékeivel s azzal a feliratos táblával, mely *Constantinus* és *Licinius* társesászároknak a barbár népek visszaűzetése után tett határrendezési munkálatait s a *Toropaeum*-nak alapjából történt újraépíttetését örökíti meg. Az oltinai diploma szerint három *ala* és hat *cohors* képezé *P. Calpurnius Maser Caius Rufus* parancsnoksága alatt Moesia inferior helyőrségét. Ezen *alak* és *cohorsok* következők: I. Gallorum Flaviania et (2) I. Pannoniorum et (3) II. Hispanorum et Arvacorum; et I. Sugumbrorum veterana et (2) I. Bracorum Augustanorum et (3) I. Hispanorum veterana et (4) II. Mattiacorum et (5) Gallorum et (6) Ubiorum . . . Q. Fabio Barbaro, A. Caecilio consulibus. Az elboesátás Kr. u. 99 augusztus 14-én, tehát épen a *dák háborúk kitörésekor történt*. Ép ily becses leletként emelhetjük ki Tocilescu azt a márványtábla-töredéket, mely értelmezése szerint a dáciai hadjáratban elesett vitézek névsorát lett volna hivatva megörökíteni. *Imp(erator) Caesar dei Nerae filius Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus tribunicia potestate XIII consuli V. pater patriae in honorem et memoriam fortissimorum virorum qui bello Dacico pro republica morte occubuerunt fecit. Mommsen* szerint ugyan valószínűbb ezen záradék *praefectus coh. II. Batavorum*.

1898. július 22-én, miután már időközben *Dumba* Miklós bécsi főrendi tag költségén „*Monumental de la Adam Klissi*“ című monographiájának német kiadása is napvilágot látott, a déli Kárpátok hegysorosain át a mai Erdélybe, vagyis Felső-Dáciába vezető hadi utakat s azok őrállomásait mutatta be. Az Olt mentén Celeától, vagyis a rómaiak *Malvejától* a Tabula Peutingerianán megörökített állomások felkutatásával Tocilescu nekünk a Felső-Dáciában működő szaktársainak is hasznos szolgálatot tett, mert ide hátrább keresnünk kell a kapcsolatot a Kárpátokon kívül is s Dácia egykori szervezetéről csak akkor nyújthatunk tiszta képet: ha egész a Dunáig lemerőleg felölleljük, sőt tanulmányainkba bele is szőjjük *Tocilescu* ásátásainak s kutatásainak emez eredményeit.

¹ Corpus Inscriptionum Latinarum III. Supplem. Fasciculus tertius p. 1971. XXXI és Archaeol. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich XI. 1887. pag. 25.

Ez idő szerint azonban távolról sem látjuk annyira tisztázottnak az útirányok s főleg a Kárpátokon át feltételezett kapcsolatok kérdését, hogy Tocileseu álláspontját mindenben magunkévá tehessük. Sok kiegészíteni valót látunk még az általa megszerkesztett térkép számára s főleg az alföldi sánczokról boldogúit Torma Károlynak kiadásra nem került térképei után kitűzött vonalak nekünk is nehéz munkát okoztak már, a nélkül azonban, hogy a biztos térképezés idejét eljöttnek ítélnék.

A legértékesebb részlete *Tocileseu* ez irányú munkásságának az oltvölgyi *burgariusok* és *veredariusok* katonai osztályától származó feliratok felfedezése¹ s a *törcsvári*-hágó külső állomásának megállapítása *Campulung*-nál, az u. n. *Zsidova* (Jidova)ban.²

Mindezt azonban saját hazai területünkkel kapcsolatosan tűzetesebben szándékozom majd méltatni s itt csak az *Amutrium*-nál a mi *Zsilünk* és a *Motru* (Mitrium) egyesülésénél fekvő *Recari* helység határán valami 3000 töredékben szerencsésen kiásott s *Tocileseu* szerint *Heliogabalust* ábrázoló bronzszobrot kívánom még érinteni annak igazolásául, hogy épen a hunyadmegyei vas- és aranyhegyekhez, valamint a verestoronyi szoroson át az alsófejmegyei Érczhegységbe, a mai Zalatna, Abrudbánya felé irányított útvonalak mentén fejlődött ki déli Dácia-ban, vagyis *Dácia Malvensis*ben is a legvirágzóbb közélet s az odavaló központok, útelágazások jelentőségének valódi okait a déli *Kárpátok* válaszfalán innen a mi *Maros-Sztrigy*-vidékünk szabta meg. Ez a stratégiai hatás nem szűnt meg Dácia elestével sem, a mint azt *Tocileseu* ásatásai *Turnu Szeverinnél* szépen illusztrálják. A *Traian* által építtetett dunai hídhoz emelt hatalmas 15 tornyú castrumot Dácia felső vidékeinek elszakadása után is fontos őrállomásként gondozák épen a daciai *Kárpátokból* fenyegető veszedelmek miatt. *Nagy Constantinus* négy külső

¹ Gr. Tocileseu Neue Inschriften aus Rumemenien Archaeologische epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich Ungarn. Jhg. XIX.

² U. ö. Archaeol. epig. Mittheil. 1891. Heft 1. 15 lapján. IX. 30--32 számú bélyegekkkel.

szöglet-bástyával s 80 szobás laktanyával, *Justinianus* a dunai átjáró fedezésére szánt toronybástyával erősítette azt meg.

Mindezen saját területeinket közlelről érdeklő részletekre azonban nem terjeszkedhetünk ki. Ép oly kevésbé foglalkozhatunk ez alkalommal a *dobrudzsai* római sánczokról 1899 october 27-én tartott párisi előadásával, mert ezt saját *vallumainkkal* összehasonlítólág tüzetesebben kell majd tárgyalnunk. Az ugyan-ezen alkalommal bemutatott 62 új felíratból azonban saját területeinket érintő vonatkozásaik miatt a szűkre szabott hely daczára is a következőket kívánjuk még kiemelni:

1. *Drobeta* (Turnu-Szeverin) a Legio IV Flavia centuriojával (Julius Strato) most jelentkezik először ez a legió. Idáig Felső-Moesiából ismertük és a hunyadmegyei történelmi régészeti társulat ásatásaival, Sarmizegetusaig constatáltuk Dáciában. *Drobeta* helyőrségét rendszeren a legio V. Macedonica és legio VII. Claudia, valamint az Ala I. Claudia Gallorum képezte.

2. *Celei* (*Malvae*) a legio I. Italica veteranus sírkövet szolgáltató.

3. *Hinok* (Axiopolis) területén Valerius Valens beneficiarius legatus legionis XI. Claudiaie állít atyjának sírkövet.

4. Adam Klissiben „*Jovi optimo maximo Herculi invicti Cereri Libero patri*“ oltárt emel *Colonus de Luca tribunus militum legionis XI. Claudiaie*. Ugyanott (Tropaeum Traiani) a legio I. Italica a Legio V. Macedonica vexillatiójából 3 oltárkövet áldoztak (n. 17. I., II., III.). Már elébb egy centurioja¹ szintén ismeretes onnan. E két vexillatio és pedig a Legio I. Italica M(oesiaca) jelzővel épített Adam Klissiban (a *Tropaeum Traianiban*) *Neptun*nak egy szentélyt. Annymra Moesiához számították ezt a két legiót, hogy *Celeiben* (*Malvae*) a L(egio) V. Moes(ica) jelzővel szerepel egy téglán a rendszer M(acedonica) helyett.

5. Tuleából Hadrianus és Verus (caesar) üdvéért áldoznak a veterani et cives romani consistentes. Ugyanazt tették Marcus Aurelius idejében, valamint Babadagban *Orfitus et Rufus Julianus* társcensulsaága alatt (Kr. u. 178.)

¹ *Tocilescu*: Archaeologische epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. XVII. p. 103. Nro 47.

6. A *Jovi optimo maximo* Dolicheno emelt oltárok Celeiból (N 4.) és Novidomum (Isakeica) ismeretesek. Utóbbinál *Elagabalus* alatt *Luginus* Dometii et Aquila Barsemon et Flavius Damas papok templomot is építettek, mint nálunk az Érczhegység vidékén *Zalathnánál* történt.

7. Igen érdekes egy *collegium* vagy lovagi testületnek a IV. századra utaló táblája Babadaghból. Ebben *Abbas* Herodes, *Adavius*, *Bersum*, *Barsamus*, *Theoteenus*, *Anatolius*, *Ticianus*, *Maximus Valentinus* mint *castrenses*, mások mind *circitores*, ismét mások *equitesek*ként vannak megörökítve, mint *agentes in rebus*.

8. A romániai területeken idáig ismeretlen mérföldmutatókkal is gazdagítá *Tocileseu* Dácia fölíráttárát. Így *Septimius Severus* és *Caracalla* Alsó-Moesia ismert helytartója *C. Ovinus Tertullus parancsából* (jussu et ex decreto) termini positi inter *Siampudi villam* et *vicanos Bu . . . ridavenates*. Ugyan ez a *legatus pro praetore* állítatott helyre *Tuleánál* 1 mérföldoszlopot, (N. 39.), míg innen és *Hirsovától* *Flavius Lucillianus* *legatus* alatt *Millia passum centum* mérték ki (40). *Constanzáról* is talált egy mérföldoszlopot.

9. Az *Ala Pannoniorum*, mely *Krisztus* u. 99-ben *Moesia inferior* helyőrségéhez számított *Constanzában*; *Vespasianus* idejében veteránjainak *decuriójával* örökíti meg magát ugyancsak *Constanzából*.

10. Nagyon figyelemreméltó a *tomii* *δικος των Ἀλεξανδρείαν* nevű hajóparancsnoknak a hajósok által (*δικος των ἐν Τόμει νυκτολάτρων*) emelt dombormű (55), valamint *Skirtos dak* gladiator domborműves emléke (*Σκίρτος Δακκησις*) s a 8 darab szobormű, köztük *Neptun*, a tragikai költő *Isis*, *Tycho Poleos* (*Τύχη Πόλεως*) a görög gyarmatok *corona muralissal*, előkelő női viseletben ábrázolt *védsszentje*, *Pluto* és *Persephone*, *Jupiter* és *Asklepios* szobra mind *Tomiból*.

11. Ránk, *Felső-Dácia* lakóira említést érdemel *Daizus*, a *Comozeus* fajának barbár és épen *dák* hangzású neve, a kit *infectus a Costobocis* temettek el *Adam-Klissiben* (*Tropaeum Traiani*) agg szülei.

A *kostobokok* görögországi betörését Kr. u. 170. ismerjük a *historiából*. Egy római felirat Kr. u. 175–180 közt *per Achaian*

et Macedoniam et in Hispanias adversus Costobocas et Mauros rebelles ellen viselt háborúról szól. Ime itt az Al-Dunánál a mi Kárpátjaink közelében is éreztették pusztításukat s fegyverüktől vérezett el *Daizus*, a romanizált dák családbeli vitéz is.

Azt hiszem, érdemes munkát végezék tehát, a midőn Tocilescu Györgynek hazánkban kevésbé ismert, de a mi Dáciánkat oly közelről érdeklő, a mi történetünkkel sűrű vonatkozásban álló felfedezéseire irányítam e rövid vázlatban honfitársaim figyelmét. *Tocilescuval* sokkal távolabb eső országok tudósai előszeretettel foglalkoznak; mennyivel szükségesebb tehát, hogy ásatásainak gazdag eredményeit mi is értékesítsük hazánk legrégibb történetírásánál.

TÉGLÁS GÁBOR.

Herbert vajda.

(Balázsfalva eredete.)

V. István királyunk 1271-ben elmondja, hogy Brasui (= Szászvárosi) Tél nevű vitéznek a feketehalmi ütközetben (1264-ben) szerzett érdemei elismeréséül két birtokot adományozott. Az egyik: *terra seu villa Herbordi vaivodae*, a két Küküllő nevű folyó összefolyásánál, a másik: *Szancsaltelke* pedig ennek tőzsomszédságában feküdt. Tél azonban jónak találta, hogy e két birtokot rokonának, Kelneki Ervin fiának Csélnek átengedje, a mit István fentebbi évben helyben is hagyott.¹

Mielőtt az ebből folyó következtetéseket vázelnók, szükségesnek találok annak kiemelését, hogy a régi okiratainkban elég gyakran előforduló Herbord keresztnév nem más, mint az ó-német Heribert (Aribert) vagy Herbert-nek magyaros kiejtése.

Évekkel ezelőtt én e Herbert vajdát a Sopronmegyében törzsökös Osl nemzetségnek azon Herbord nevű tagjával vettem azonosnak, kinek hivatali pályáját 1272 óta ismerjük és ki 1274-ben kir. lovász- és tálnokmester, valamint Baranyamegye főispánja. Miután az akkori korszakból ismeretes előkelő családok soraiban kivüle más Herbert nevű főurat nem ismerünk és hivatali pályája az 1272. és 1279. közötti időre esik, nem tartottam ezen meghatározást valószínűtlennek. Ma azonban, midőn a kérdés végleges tisztázása céljából a birtokviszonyokat is részletes elemzés tárgyává tettem, őszintén megvallom, hogy az évekkel ezelőtt részemről elfogadott meghatározás téves alapon épült fel és hogy Herbert vajdának családi hovatartozandósága az alábbiak alapján Erdélyben keresendő.

* * *

¹ Fejér V. 1, 136.

Az erdélyi káptalan tanúsítja 1252-ben, hogy bizonyos Márton comes fiai: Balád, Márton és Tamás *Szancsal* nevű ősi birtokuk felét, mely a két Küküllő folyó között, vagyis ott feküdt, hol a két folyó egymástól szétválík, 5 finom ezüst márkáért *Herbord* comesnek és fivérének, *Lőrincznek* örökáron átengedik.¹ A vevők őseiről mindeddig semmit sem tudunk. 1252. után a két fivérnek nyoma vész s eddigi ismereteink szerint a családot csak Herbert folytatta.

Herbert fia *Balázs* 1277. és 1300. között az 1252. évi adás-vevési okíratot az erdélyi káptalannal átíratja.²

Midőn 1313-ban az alsó-fehérmegyei Gergelyfája és Veresegyháza nevű birtokokat a Kelnekiek javára határoltatják, akkor a kisküküllőmegyei Nagy-Cserged tőszomszédságában *Herbert* fia *Balázs* is birtokol;³ ez azonban az utolsó hír, melyet e Balázsról hallunk.

1320. febr. 19.-én felhívja Vásári Miklós erdélyi alvajda az erdélyi káptalant, hogy *Balázs* fia *Herbertet* az alsó-fehérmegyei *Véza* nevű birtokba statuálja. Midőn a káptalan ugyanazon évi márcz. 1.-én e birtok határait megállapítja, akkor mint birtokosok *Herbert* és *fivére Miklós* szerepelnek.⁴

1336. május 17.-én Cserged és Veresegyháza mellett *Balázs* fiai *Herbert* és *Miklós* birtokolnak.⁵

Lajos király 1346. aug. 15.-én a kisküküllői (Magyar-) Bénye nevű birtokot bizonyos Bakoch Istvánnak és társának adományozván, a beiktatásra az erdélyi káptalant ki küldi; ezen alkalommal *Balázs* fia: *Balázsfalvi László* a király kiküldöttje.⁶

Midőn ugyanazon (1346.) évi okt. 6.-án az erdélyi vajda Kelneki Mihály leányait Gergelyfája, Veresegyháza s egyéb birtokokba statuáltatja, akkor *András* fia: *Balázsfalvi István* mint vajdai kiküldött szerepel.⁷

¹ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. 79.

² Ugyanott 130.

³ Anjoukori okmánytár. I. 303.

⁴ Urkundenbuch I. 343. 345.

⁵ U.-ott 478. (Ugyanezen okírat a 233-ik lapon tévesen van 1306-ra téve.)

⁶ Anjoukori okmánytár IV. 633.

⁷ Urkundenbuch II, 36. 37.

Ezen keltezés azonban határozottan hibás. Mindenek előtt kiemelendő, hogy András fiát Istvánt csak 1369-ben találjuk felemlítve és atyja, András legelőször csak 1351-ben merül fel; ennél fontosabb azonban az, hogy az Urkundenbuch II. 36. és 37. old. közzétett okirat szerint Balázsfalvi András fia István mellett még Dályai Sándor, Kereki Pál fia Mihály és Hosszúteleki Alárd is mint vajdai kiküldöttek vannak kijelölve. Ugyanazon Urkundenbuch II. 333-ik oldalán pedig azt látjuk, hogy 1369. nov. 13-án Balázsfalvi András fia István mellett Dályai Sándor, Dévai Pál fia: Kereki Mihály és Vizaknai Alárd fia Alárd vajdai kiküldöttek; tehát ugyanazok, kiket az 1346. évi okirat is említ. A hiba tehát abban keresendő, hogy az erre vonatkozó okiratokba LX. helyett valahogy XL. csúszott be.

Balázs fia: Balázsfalvi László 1348. júl. 1-én Alsófehérmegye szolgabírája.¹

1351. febr. 5-én tanúsítja Szécsényi Tamás vajda, hogy *Balázs fiai: Balázsfalvi László és János és Herbert fia: Balázsfalvi András* arról panaszkodnak, hogy *Kapus* azelőtt *Gaktelke* nevű, alsófehérmegyei birtokuk Veresmarti Luprecht és Dályai Miklós kezén van, mire a vajda a birtok határának megjárására az erdélyi káptalant kiküldi.²

1354. máj. 6-án *Herbert fia András* az alsófehérmegyei Miriszló határoltatása alkalmából királyi kiküldött.³ 1367. aug. 26-án ugyanő — de most már mint *Herbert fia: Balázsfalvi András* — a csergedi birtokügy megvizsgálásakor vajdai kiküldött.⁴ 1369. nov. 15.-én felhívja az erdélyi alvajda az erdélyi káptalant, hogy (*Katyisz nb.*) *Disznajai János* okíratainak elvesztése ügyében vizsgálatot indítson, melyre többek között *Balázsfalvi András fia Istvánt*, mint kiküldöttjét kirendeli.⁵

* * *

¹ Ugyanott 56. (vajjon az e tárgyban szereplő Türi Balázs fia László azonos-e vele? meg nem határozhatom).

² Anjoukori okmánytár V. 426.

³ Urkundenbuch II. 102.

⁴ Ugyanott, 302.

⁵ Ugyanott, 333.

Miután úgy találtuk, hogy Herbert comes 1252-ben a kisküküllőmegyei Szancsal-t megszerezte és 1271-ben a Kelneki család az ugyanezen megyében fekvő Szancsalon kívül még a villa Herbordit is kapta s miután e villa Herbordi a kisküküllőmegyei mai Balázsfalvá-val azonos,¹ meg van a kérdés oldva. Az 1252-ben szereplő Herbertnek a két Küküllőfolyó közötti birtoka 1271-ben még a *Herbertfalva* nevet viseli; fia Balázs után azon rész, mely egyenes utódai kezén maradt (mert a másik részt megkapták a Kelnekiek) felveszi a Balázsfalva nevet, melyet ezen Balázs utódai 1346 óta használtak. Miután továbbá tudjuk, hogy a Balázsfalviak összes birtokai ezen Balázsfalva tőszomszédságában feküdtek, *bebizonyítottanak tartjuk, hogy mindazon „Balázsfalvi“-ak, kikről a fentebbi okirat-kivonatok említést tesznek, az 1252. évi Herbertnek az utódai.* Nemzedékrendi töredékük pedig a következő:

Ismeretlen			
<i>I. Herbert (vajda)</i> 1252.		Lőrincz	1252.
Balázs 1313.			
II. Herbert 1320—1348.	Miklós 1320—1336.	Balázsfalvi László 1346—1351.	Balázsfalvi János 1351.
„Balázsfalvi András 1351—1367.			
Balázsfalvi István 1366—1369.			

Érveléseim helyességét támogatja még a következő:

I. Ulászló király 1444. jan. 25.-én Gutkeled nb. Szokolvi Pétert, Pált és Miklóst az erdélyi káptalan útján Vesszős (kis-) küküllőmegyei birtokba iktattatni rendeli és erre többek között *Balázsfalvi Herbarth Miklóst* és *Istvánt* a királyi kiküldöttnek teendőivel megbízza.² Ezen (Szász-) Vesszős jelenleg Kisküküllőmegye bényei járásában fekszik és miután urai 1444-ben a

¹ Urkundenbuch I. 572.

² Zichy-okmánytár. IX. 67.

„Balázsfalvi“ mellett még a „Herbart“ családnevet is használják, azt hiszem, felesleges arra utalni, hogy e családi név az 1252. évi Herberttől való leszármaztatásra vezetendő vissza.

* * *

Miután már most tudjuk, hogy az 1271-ben említett Herbert vajda nem más, mint az 1252-ben felmerülő Herbert, a későbbi Balázsfalviak és balázsfalvi Herbert-család őse, szükséges még az is, hogy vajdaságáról egyet-mást kockáztassunk. Fővajda volt-e, vagy csak alvajda? nem tudni; tekintettel azonban arra, hogy a vajdai méltóságot akkori időben (de még később is) nem annyira bennszülött vagyis erdélyi, mint inkább magyarországi előkelő családból származott férfakkal töltötték be, több mint valószínű, hogy — bár az okirat „vajdá“-ról szól, a mint ez számos későbbi esetben is kimutatható, — csak alvajda volt.

Miután V. István okiratából szabatosan ki nem betűzhető, hogy Herbert vajda 1271-ben még élt és vajdáskodott-e, magától értetődik, hogy vajdaságának idejét pontosan meg nem állapíthatjuk. 1252-ben még csak mint comes szerepel és így majdnem bizonyos, hogy hivataloskodása 1252. után kezdődött. Ha fővajda volt, akkor ezen vajdaság az 1267. és 1270. közötti időre esik, mely időből (fő-)vajdát nem ismerünk; esetleges alvajdaságára nézve azonban elfogadható támaszpontunk nincs, mert az Árpád-kori alvajdák csak elenyésző számban ismertek; 1222-től 1278-ig pl. egyetlen-egyről sincs tudomásunk.

DR. WERTNER MÓR.

IRODALMI SZEMLE.

Az akarat szabadsága.

Pfister O., Die Willensfreiheit. Eine kritisch-systematische Untersuchung. Berlin (Reimer) 1903. 405 lap. Ára 6 márka. — *Windelband V., Über Willensfreiheit. Zwölf Vorlesungen.* Tübingen und Leipzig (Mohr) 1904. 223 lap. Ára 3.50 márka.

Az akarat szabadságának, vagy megkötöttségének a kérdése egyike az ethika legfontosabb kérdéseinek. Érdeklí az a theológust, a jogászt, a bölcseletit, a történetírót és a sociológust egyaránt. A sociális kérdés újból fölszínre vetette. A két legutóbbi évtizedből való irodalma csaknem beláthatatlan. Legújabb irodalmának két igen kiváló termékét a következőkben mutatjuk be.

I.

Pfister műve pályamunka. A keresztyén vallás védelmét szolgáló hágai társaság az 1900. évben kitűzött pályakérdésére írta meg művét. E pályakérdés így hangzott: Joggal lehet-e az indeterminismus (Kant transcendentalis akaratszabadsága) elmélete érdekében a lelki élet tényeire hivatkozni? Összeegyeztethető-e ez az elmélet az emberi akaratelhatározások és cselekvőségek szabályszerűségére s a physiologiai és psychologiai jelenségek összefüggésére vonatkozó legújabb tudományos kutatásokkal? S végül: Milyen jelentősége van ez elméletnek a vallásra és az erkölcsiiségre nézve egyaránt?

Szerző a mérsékelt értelemben vett szabadakarat elméletének, vagyis a determinismusnak a híve. Helyesen mondja, hogy a mai tudományos ethika korunk theológiájával és főleg művelt, laikus felfogásával szemben az egész vonalon a determinismust vallja.

Pfister műve a bevezetésben (1—29. l.) mindenekelőtt magát a problémát vizsgálja. Majd az első főrészben (29—115. l.) az akaratnak a külvilághoz való viszonyát, a másodikban (115—223. l.) a lelki élet tényeit s a harmadikban (223—394. l.) a physikai és psychikai tapasztalati fogalmak bölcseleti beigazolását ismerteti. Végül a záró részben (355—394. l.) a determinismus s az indeterminis-

mus elméletének a vallásos erkölcsi életre vonatkozó hatását méltatja. A mű végén (395—405) található irodalmi jegyzék az akarat kérdésének legújabb német, angol és francia irodalmát sorolja föl, mely ily részletességgel semmi más műben nem található. Az egész művön végigvonuló mély vallásos szellem és alapos pszichológiai felfogás (szerző zürichi ref. lelkész) jótékonyan hat az olvasóra és értékesíthető gondolatokkal szolgál a gyakorlati lelkésznek is.

Mint mondtuk, a bevezetés *magát a problémát* ismerteti. Itt különbséget tesz mindenekelőtt dinamikus és erkölcsi értelemben vett szabadság között. A dinamikus nem más, mint a németeknek ú. n. választó szabadsága („Wahlfreiheit“), mint képesség, míg ezzel szemben a szabadságnak erkölcsi alapja a szabadság tudatán alapul. E szabadságnak van akadályozó és fejlesztő mozzanata. Pál apostol (Róm. 7. 24.) a tanúja annak, hogy a mélyebb természetű egyéniségekben a szabadságnak e két mozzanata egyesül, sőt az erkölcsi szabadság a vallásossal találkozik. Az erkölcsi szabadság pozitív faktora az erkölcsileg akaró egyéniség, s ez értelemben rationalis és aesthetikai szabadságról is szólhatunk. Az akarat szabadságának kérdése azonban kizárólag az empirikus akarat természetére irányul.

A bevezetés második fejezete Kant transcendentális szabadságelmélete fonalán a determinizmus és az indeterminizmus elvi különbségeit ismerteti. Kant hirdeti a következetes empirikus determinizmust, a kinek legnagyobb érdeme abban van, hogy fölvetette az okok és okozatok láncolata által befolyásolt s az abszolút kezdetből kiinduló akarat kérdését. Hibája az, hogy valóságosan felezett az empirikus determinizmus s az intelligibilis indeterminizmus között, s hogy összezavarta a kausalitás fizikai és szellemi, erkölcsi értelmezését. Hírneves kategórikus imperatívusa ép olyan formai jellegű, mint Cartesius „Cogito, ergo sum“ tétele. A fejezet végén a determinizmust a konkrét akaratjelenségek belső vagy külső feltételezettségének, s az indeterminizmust e feltételektől való független akaratelhatározásnak definiálja.

Végül a harmadik fejezetben műve módszerét ismerteti. Kant szabadságbölcseletének bírálata arról győződött meg, hogy az akarat kérdésében mi értelme sincsen az apriori jellegű spekulációnak s hogy itt kizárólag az erkölcsi tapasztalat jelenségeire vagyunk utalva. Ez alapon keressük az akaratnak tényleges vonatkozásait a külvilághoz, az ember akaratának a természeti kausalitás s a fejlődési történet általi feltételezettségét, majd a nemzetiség és a népjellem által való behatását és végül segítségül hívjuk az ethnológia, sociológia, morálstatisztika, paedagógika, biológia, physiológia, psychopathológia és kriminálanthropológiának az akaratra vonatkozó tanulságait és tapasztalati kutatásait. A pszichológiai főrészben

keressük a lelki élet törvényeit az érzelemben, értelemben és szilárd akaratelhatározásban és alkotó részeire bontjuk föl az öntudatot, a mint annak különös konkrét tartalma a szabadság, az erkölcsi és a vallásosság életében nyilvánul. A philosophiai főrészen keressük a probléma ismeretelméleti és metaphysikai alapját, hogy aztán annak érett gyümölcseit szedhessük le vallásos és erkölcsi oldaláról egyaránt. Van tehát szerző művének egy tényleges tapasztalati, pszichológiai, böleseleti és konkrét következtető része. Csakis a problémának illetén való analysálása és megvizsgálása útján oldható meg az kielégítően s a tudomány és a gyakorlati élet követelményeinek megfelelően egyaránt.

Az I. főrészt mindenekelőtt az akaratnak a külvilágra való vonatkozásait, névszerint az akaratszabadságnak a nemzetiséghez, a polgári életviszonyokhoz, a neveléshez, a hereditáshoz s a testiséghez való viszonyát ismerteti. Az egyéni akaratnak a környezet, élethivatás és népjellem által való meghatározottsága tapasztalatilag kétségtelen. Ez alapon az ethnológia legalább a lélek animális részét illetőleg rég megdöntötte *Tertullian* elméletét, a lélek természeti keresztyén jellegéről („anima humana naturaliter christiana“) és *Rousseau* álmát az emberek erkölcsi és értelmi egyenlőségéről. S aztán a polgári légkör is döntő befolyással van az egyéni akaratelhatározásra s történeti és beható morálstatisztikai alapon kimutatja a gazdasági állapotoknak, a lakásviszonyoknak, a közvéleménynek, a vallásos erkölcsi felfogásnak, a hagyományoknak s a törvényhozásnak az akarat fejlődésére vonatkozó befolyását. A históriai részben kimutatja, hogy „még a legeredetibb ember gondolkozása, érzése és akarata is bizonyos társadalmi befolyásoknak van alávetve, s csakis e befolyások korlátai között nyilvánul az akarat személyes szabadsága“, úgy, hogy az akaratelhatározás motívumait nagyrészen a polgári légkör szolgáltatja az egyéneknek. Például említi itt Jézust, ki korának dämönhitét, partikularismusát és nomismusát, — Pált, ki a rabbinista gondolkozásmódot és Luthert, ki a középkor ördöghitét vallotta. Még a legnagyobb és legeredetibb emberek és géniuszok akaratélete is (p. o. a dán Kierkegaard) bizonyos körtörténeti befolyásoknak van alávetve. S még inkább igazolja ezt számokkal is a morálstatisztika, a melynek sociáethikai jelentőségét az akarat szempontjából is *Öttingen* oly meggyőzően fejtegette s a melynek eredménye az, hogy az egyéni akaratelhatározás a belső és külső motívumok és körülmények eredménye. A fejezet végén szinte megdönthetetlenül bírálja az akarat morálstatisztikai állandóságát elvető indeterminismus szeszélyes és önkényes akaratelméletét.

De igazolja az akaratnak feltételezettségét, sőt megkötöttségét annak a neveléshez, a hereditáshoz és testiséghez való viszonya is. Maga a nevelés az akaratélet idomítása lehetőségén alapúl s min-

den akaratélet a nevelés eredménye. Itt téved *Fischer* K., a midőn az akarat fejlődését, alapirányát tekintve, változhatatlannak mondja. S aztán az ember szülei testi és szellem-erkölesi tulajdonságainak az örököse, úgy, hogy *Ribot* és *Paulsen* szerint; „az átöröklés egyik formája a determinizmusnak“. Például említi itt a pozsonyi *Bach* családot, mely 1550—1800-ig 29 művésszel ajándékozta meg az emberiséget és *Goethét*, ki nyíltan elismerte anyja és apja befolyását az ő egyéni akaratéletére.

Végül beható részletességgel physiológiai, pszichológiai és kriminál anthropológiai alapon ismerteti az I. főrész utolsó fejezetében az akarat szabadságnak a testiséghez való viszonyát. Bámúlatos az a tájékozottság, a melylyel a szerző, mint böleseletileg is művelt lelkész, e téren is dicsekedhetik. Különösen behatók az agyra vonatkozó fejtegetései. Tanúlság okáért ide igtatjuk, hogy Byron agya 2238, Cronwellé 2233, Turgenyeffé 2012, Cuvieré 1830, Schilleré 1580, Gaussé 1492, Helmholtzé 1430, Schuberté 1420, Döllingeré 1207 és Gambettáé 1160 gramm súlyú volt. Meggyőzően fejtegeti többi között az akarat szempontjából is a pszichikai betegségeknek az agykéreggel való szerves összefüggését, valamint *Lombroso* korszakalkotó elméletét a gonosztevőről, mint typusról, reus natusról, atavistáról, fou morálról, epileptikusról, degeneráltról és javíthatatlanságról, a mely szerint az erények és a bűnök tisztán psychophysikai jelenségek, sőt maga a genialitás is csak „idegállapot“.

A II. vagy pszichológiai főrész „a lelki élet tényeit“ és pedig a) a lelki élet törvényeit és b) az öntudat sajátos világát ismerteti. Szerző helyesen mondja, hogy „a mai akaratpsychológia valóságos kaosz“, a melyben egy *Schopenhauer*, *Hartmann*, *Herbart*, *Lipps*, *Wundt*, *Spencer*, *Waitz* műveiben és másoknál teljesen eltérők a felfogások. Wundt pláne az akaratban látja az összes psychológiai jelenségek alapját, a melynek psychikai elemei az érzetek. Ez ellentétes felfogások az akaratnak metaphysikai, vagy pszichológiai értelmezése körül forognak, a melyekkel szemben szerzőnk „az akaratjelenségek kontinuitását“ vallja az egész vonalon. Egyenként ismerteti azután az érzetekhez, a képzetekhez s a szilárd akaratirányokhoz való viszonyát, illetve általuk való feltételezettségét. Az akaratéletnek az érzetek által való feltételezettsége kétségtelen, de másrészt bizonyos az is, hogy az akarat neveli és fegyelmezi az érzeteket. S ugyanilyen a viszony az akaratélet s a képzetek között is. De meghatározzák az akaratot maguk a konkrét akaratirányok is, a melyeken alapúl épen az akarat érzelme és jelleme. Ez alapon joggal mondja *Lipps*, ez a nagy ethikai irányú determinista bölcselet, hogy „az akarat a saját akarásomban nyilvánuló személyiség“. S mennél erősebb az akaratirány, annál erősebb motívumokra van szükség annak megváltoztatására. Egy *Luther* p. o. nem vethette

magát alá egy napon „laudabiliter“ a pápának, s viszont egy *Loyola* nem mondhatta föl neki a maga engedelmességét. E pszichológiai fejtegetések — bőven felhasználva egy *Wundt* és *Lipps* etikai művét — szerző művének legmélyebb, legalaposabb és legmaradandóbb részletei, a melyekben a tudós teológus egyesül Pál apostól módjára a mély lélekbúvárral. E fejtegetések után a tudat jelenségeinek megvizsgálására tér át a szerző, s itt közelebről egyenként vizsgálja az akaratszabadságnak az öntudathoz, a szabadság tudathoz s a vallásos erkölcsi tudathoz való viszonyát. Így nevezetesen a szabadság tudata az egyén normális szellemi életében kétségtelen, a melynek tartalma *Wundt* találó szava szerint nem az akaratra ható okoktól, hanem csak a kényszertől való mentesség. *Kant* szerint is gyakorlatilag szabad az az ember, a ki a szabadság eszméje szerint eselekszik.

Az akarat szabadságnak az erkölcsi tudathoz való viszonyánál egyenként tárgyalja az erkölcsi fogalmakat (jó—rossz; tartozás—érdem; bánat—büszkeség; a lelkiismeret—kötelesség—erény; szeretet—gyűlölet; stb.) s az erkölcsi normákat (az abszolút jó, mint legfőbb cél; az erkölcsi törvény s az erkölcsi világregend.) A legfőbb cél eszméjét némelyek hedonista, mások energista szellemben értelmezik. Ilyen *Pfleiderer* „perfectionismusa“ vagy *Wundt* „emberi szellemi összélete,“ mint legfőbb erkölcsi cél. Az erkölcsi normák összefoglalma a kategorikus imperativus, a melynek feltétlen észszerűsége magában foglalja azt, hogy önmagában nem, hanem csakis alkalmazásában lehet ellentmondásos. Az erkölcsi tudat világa a legmagasabb határozottsággal a determinismus mellett szól, sőt az akaratszabadságnak legfőbb etikai értelmében véve, mindenütt a determinismus a feltétele. S még inkább igazolja azt az akaratszabadságnak a vallásos tudathoz való viszonya. *Wundt* maradandó beesű kutatásai az akarat szabadságáról (Ethik. II. k.) azt bizonyítják, hogy meg kell változtatnunk *Kant* felfogását az akarat empirikus megkööttségéről és transcendentális szabadságáról. Az erkölcsi élet- és világnézetek története a tanunk, hogy a determinismus és az indeterminismus nagy hatalmai között a küzdelem ott volt a legerősebb, a hol a vallásos és az erkölcsi érdek került ellentétbe egymással. Példa rá a stoa és *Epikur*, *Augustinus* és *Pelagius*, a realismus s a nominalismus s a reformatio korában *Luther* és *Erasmus* konfliktusa, a mi csak azt igazolja, hogy milyen fontos szerepe van a vallásos tudatnak is az akaratszabadság problémájában.

„Csak a mai liberális teológiának“ — kiált föl a szerző — „ninesen érzéke a vallásos determinismus szentsége és hatalmas keresztyén heroszai iránt.“ A vallás terén különösen nyilvánul annak ereje, a mit *Luther* mondott, hogy „nem tehet másként“, s a

mit róla mondtak, hogy „das Grösste tut nur, wer nicht anders kann“, s nem kisebb ember, mint Pál apostol vallotta, hogy hirdetnie kell az evangéliumot, s jaj neki, ha azt nem hirdeti, úgy, hogy az ő pszichológiája szerint úgy a hit, mint a hitetlenség magára az isteni kausalitásra vezetendő vissza. (Róm. 9. 18. és II. Kor. 4. 4. v.)

Végül a pszichológiai főrészt végén az ethikailag determinált akarat szempontjából igen behatóan és meggyőzően fejtegeti a szerző a vallás lényegét, a kijelentést és a hitet s a vallásos tudatnak tartalmát az időtudatnak a világhoz s különösen az erkölcsi világhoz való viszonyában, a hol az isteni tulajdonságokról, szósz szerint a szentségről, igazságosságról és kegyelemlről szóló részletei bármely keresztényen dogmatikának is díszére válnak. Vallásos pszichológiai tekintetben mélyebbet és meggyőzőbbet alig lehet olvasni az újabb theol. és philos. irodalomban.

A III-ik vagy philos. főrészt *bölcsészeti alapon* igazolja be a *phys. és paschikai életjelenségek determinismust*, s a végén behatóan ismerteti az intelligibilis szabadság elméletét. Egyenként méltatja nevezetesen az ismeretelméleti és metaphysikai felfogás módokat s kritikailag ismerteti az ú. n. phys., phychikai és psychophysikai tapasztalati fogalmakat. Ezt a meggyőződését vallja, hogy a mint az akarat szabadsága ethikai és vallásböleleleti, úgy általában böleleleti alapon is a determinismus felfogását kívánja és igazolja, s *Lipps* és *Herbart*tal egyezőleg vallja, hogy a szabadságnak és a determinismusnak nem békét, hanem felbonthatatlan házasságot kell kötnie egymással. Idevágó fejtegetései kissé elvontak és nehézkesek.

Szerző művének záró főrésze eddigi fejtegetéseinek „érett gyümöleseként a *determinismus és az indeterminismusnak az erkölcsi és a vallásos életre vonatkozó hatásait*“ ismerteti. Nézzük mindenekelőtt a kettőnek erkölcsi hatásait. Meggyőzően hirdeti, hogy az indeterminismus és a determinismus erkölcsileg önmagában véve indifferent, a melyeknek erkölcsi effectusa azoknak a motivumoknak erkölcsi tartalmától függ, a melyekhez azok csatlakoznak, s itt közelebbről kimutatja, hogy a determinismus úgy a jóra, mint a rosszra sokkal intensívebb alakban motivál, mint az indeterminismus. Kivételt képez a determinismus materialista, nativista és dāmoni alakja, a melynél hiányzik az erkölcsi jelleg. Ez az organikus ethikai jellegű determinismus kiváló erővel hat az egyéni akarat-erényekre, névszerint a mérsékeltségre, az éberségre, a hűségre, az alázatra s a többi erényekre, de jótékonyan hat a szocialethika köreire is, ú. m. a socialis jellemre, a családra, a nevelésre, a társadalomra, az államra, s azok erényeinek kifejtésére, úgy az egyéni, mint a társas közösségi erkölcsiség kifejtésére sok-

kal erősebben hat a determinismus, mint az indeterminismus elmélete, sőt előbbi leghatalmasabb ösztönző rúgója a szeretet egyetemes birodalmának. S a determinismusnak az erkölcsiség mellett a vallásra vonatkozó kedvezőbb hatása is kétségtelen. Az igazságos, vallásos determinismus jobban elégtíti ki a vallásos kedély legfőbb szükségleteit, s jobban fejleszti ki a legnemesebb vallásos erényeket, mint az indeterminismus. Így szó szerint jobban fér meg a keresztyén isteneszme tartalmával, a christológia vallásos erkölcsi gondolatelemeivel, s az evangelium szellemével általában. Bölcséleti beigazolása a determinismus az írás ama szavának: a hol az úr szelleme vagyon, ott vagyon a szabadság. E tekintetben a szerző különös elismeréssel szól *Lipsius* dogmatikájáról, a mely mély vallásos pszichológiai fejtegetéseit tekintve, páratlanul áll a dogmatika legújabb irodalmában. Szerzővel tartunk abban, s abban a tekintetben egyezik a legtöbb és legkiválóbb német akaratpszichologussal, hogy a determinismusnak ez a vallásos ethikai alakja az akarat problémájának csaknem teljes megoldásával azonos.

II.

Ennek a pszichologiailag és ethikailag meghatározott determinismusnak hiva *Windelband* is, a nagy heidelbergi bölcsellettörténetíró „*Über Willensfreiheit*“ cz. 12 előadásában. Ez előadásokat két ízben a straszburgi s legutóbb, az elmúlt téli félévben a heidelbergi tudományegyetemen tartotta. Mellőzi a száraz tudományos fejtegetéseket, az akarat problémájának nagy történeti alakjait is alig érinti, s annak felette gazdag legújabb irodalmából is csak a legfőbb termékekre van tekintettel. Reméli, hogy az akarat kérdésének beláthatatlan tananyagát alkalmilag kritikai megjegyzések kíséretében fogja megvilágíthatni. Előadásai 5 gondolatkör körül csoportosúlnak, a melynek elseje a probléma analysisét, másika, harmadika és negyedike a cselekvés, a választás és az akarás szabadságát s ötödike a felelősséget tartalmazza.

Szerzőnk szerint az akarat szabadságának a kérdése „nem iskolai, hanem személyes életkérdés“. Nem az elmélet dolga, hanem „ethikai postulatum“, a melynek lehető megoldásában szava van a pszichológiának, az ethikának, a jog-, társadalom és vallásbölcsületnek s végső kifejlődésében a metaphysikának s az ismeretelméletnek. Valósággal központi kérdése a philosophiának, a melynek megértéséhez „a tudásnak és a gondolkozásnak egész férfiereje“ szükséges. A problémának megoldására irányuló törekvések tudományos, ethikai és vallásos természetűek, s az abban foglalt nehézségek annak elméleti és gyakorlati vonatkozásaiban keresendők. „Nagy és fölemelő gondolatok, de egyúttal bűnök is fűződnek a szabadság történetéhez“, mivel „hangoztatja ezt az értelem s a vak ösztön egyaránt“. A fele-

lősség szempontjából elsőnek foglalkozott vele Aristoteles, a mely-lyel szemben szerzőnk az akaratszabadság kérdését tisztán elméletileg tekintve, a *cselekvőség*, a *választás* és az *akarás* szabadságának szempontjából vizsgálja.

A cselekvőség szabadsága „az akarás által előidézett s neki céltevékenyen megfelelő testi mozgás“, vagyis „az akarás átmenete a testi mozgásokba“. Oly emberi cselekvőség, a melynek az akarás képessége az ösztönző rúgója. Physikai vagy morális jellege az egyén és a társadalom kisebb vagy nagyobb érettségétől függ. Mint a külső kényszertől való mentesség, a cselekvőség szabadsága magában foglalja a különböző lehetőségek között mérlegelő választás szabadságát. E szabadságnak az ellentéte a megkötöttség s az azzal együtt járó örömtelenség érzete. Hogy választhat az ember, ez a szabadság örömezzete, s hogy választania kell, ez a megkötöttség kellemetlen érzete. A választás mindenkor az erősebb akarást követi, a miből viszont következik, hogy motivumok nélküli választásról szó sem lehet. A Pelagius-féle liberum arbitrium indifferentiae vagy aequilibrium ennél fogva egy nonsens vagy agyrem. A motivumok közötti választásnál nagy szerepük van a képzeteknek, képzeleteknek és érzeteknek, míg az ú. n. technikai választásnál a célszerűség szempontjai az irányadók. A determinismus tanítja, hogy az ember választó képessége az ő jellemétől és egész lelki és testi dispositiójától s a helyzetektől függ. Azért mondja Schiller Wallensteinja is, hogy az ember lényegének megismerésétől függ az ő akarásának és cselekvőségének az ismerete. A választó szabadság közelebről a cselekvőségnek az akaró személyiség jelleme és causalitása által való meghatározottsága, a mire az indeterminismus szeszélyes önkényének szava ninesen.

Majd az *erkölcsi szabadság* kérdésénél szoros határvonalakat emel a szerző a vágyak, szenvedélyek és az ész között. A szabadság mint erkölcsi ideál, csak az ész által lehetséges. Ez alapon a szabadság, mint azt már *Spinoza* és *Leibniz* is tanította, az ész iránti engedelmességgel azonos. Ez az ész azonban nem csupán a képzetek rendszere, hanem az értékelésnek, az érzésnek és az akarásnak ereje és hatalma, s mint ilyen, gyakorlati észnek mondható. Erkölcsi szabadságról csak ott lehet szó, a hol a gyakorlati ész a döntő motivum az egyén akaratéletében, vagyis a hol a morális alapelvek a legerősebb motivumok. Ily értelemben Kantnál az erkölcsi szabadság a gyakorlati ész autonómiája s az egyénnek az erkölcsi törvény által való meghatározottsága. És az ethikai szabadságfogalom lényegesen különbözik a választó szabadság pszichológiai fogalmától. Az első érték-, a másik formális fogalom. Psychológiailag szabad lehet az az ember, a ki ethikailag nem az, mivel ő nála nem az ész, hanem a vágyak és az ösztönök uralma irányítja az akarat-

elhatározást. Az észszerű erkölcsi szabadság s az egyszerű választó szabadság között a megegyezés vagy az alkudozás épen nem szükségképeni jellegű. Minél inkább távolodnak el egymástól, annál mélyebben sülyed az egyén akaró erkölcsi értéke és jellege.

De nem folytatjuk tovább ez érdekes és értékes ethico-psychol. fejtegetések mélyreható bonczolgatásait, hanem rátérünk az *akarás szabadságának* ismertetésére.

Windelband a cselekvőség szabadságát az akarás által előidézett czéltudatos testi mozgásnak, a választás szabadságát a személyiség zavartalan működésének s az erkölcsi szabadságot az erkölcsi meggyőződés kausalitása ideáljának definiálta. Ez alapon a szabadság psychophys., psychol. és ethikai alakja abban egyezik, hogy a cselekvőséget és a választást egyaránt az embernek akarásától teszi függővé. Az akarás szabadsága abban van, hogy az én akaratom oka és előidézője az én akarásomnak és cselekvőségemnek, a mit az a példaszó is találóan jellemez, hogy „az ember jelleme annak története“. Az erkölcsi személyiség akarásán kívül álló okok végelemzésükben az istenségben keresendők, mely alapon a szabadság problémája társadalomtudományi, metaphysikai és theologiai alakját veszi föl. Indokok nélküli akarásról tehát egyáltalában nem szólhatunk, mert annak ellentmond a morálistatistika és a demographia egyaránt. A tudományos statistika logikai alapja a valószínűségen alapuló számítás s a jelenségek csoportosulása, a mi azt igazolja, hogy az egyének választó szabadsága is a variabilis okokhoz számítható. E tekintetben is az emberismeret s a tények helyes megítélése igazolja a költő ama szép szavát:

„A ki a kenyerét nem öntözte könnyel
A ki nem üldögélt sírva csendes éjjel,
Magános fekhelyén, magában búskodva,
Ó égi hatalmak, mik vagytok, nem tudja“.

A szabadság fogalma, mint az egyéni akarás teljes érdektelensége, a mit a középkori scholastika aseitásnak nevezett, semmi irányban sem igazolható, hanem csakis az akaró személyiség állandó lényege, az akaró énnék Fichte-féle fogalma. Az abszolút kausalitás fogalma, a mint azt Ágostontól Kálvinig a nagy gondolkodók jól sejtették, csakis az istenre alkalmazható, a melylyel szemben a mi szabadságérzetünk a való létre irányuló feltételes szabadság. E tekintetben a transcendentális idealismus mélyértelmű tana az intelligibilis szabadságról sem változtat a dolgon.

Az akarat problémájának analizálása után a szabadságérzetnek a felelősség tudatával való szerves kapcsát mutatja föl a szerző az utolsó előadásban. E felelősséget igazolja a tapasztalat, a sociális munkafelosztás, a morális ítélkezés és a lelkiismeret, a miről az indeterminista szeszélyes önkény esetén szó sem lehetne. E helyütt

is érvényesül a tudományos kritikai szellemnek az a tapasztalati igazsága: *divide et impera!* Csakis az akarat problémájának alkotó részeire való felbontása vezethet el annak lehető megoldásához. Ez oldalról tekintve, épen nem vehető a világtalányok egyikének, átgondolhatatlan agyrémnek, de rég megoldottnak sem.

A két mű ismertetésének végére jutottunk. Mindkettő a pszichológiailag és etikailag mérsékelt determinizmus igazolása. S az felel meg tényleg az akarat kérdésében a tudomány és a gyakorlati élet követelményeinek egyaránt. Nálunk lelkes híve annak *Pauer Imre* „*etikai determinizmusa*“. Történetirodalmi oldaláról behatóbban a kérdéssel „Az akarat kérdésének történetirodalmából“ cz. tanulmányunkban foglalkozunk, a hol is megvilágítottuk a determinizmus s az indeterminizmus régebbi és újabb különböző árnyalatait.

Dr. Szlávik Mátyás.

II. Rákóczi Ferencz vallomásaiból.

Latinból fordította *Kajlós Imre*, Budapest, 1904. Magyar Könyvtár. kis 8°
2 füzet, ára 60 fillér.

II. Rákóczi Ferencz szabadságharczának két százados évfordulója a mozgalom vezérére, a magyar történelem egyik legkimagaslóbb alakjára irányította a nemzet figyelmét. A nagy közönség, városok és testületek Rákóczi emlékümepek egész sorával fejezték ki hódoló rokonszenvéket a szabadság, s honszeretet, elvhűség s áldozatkészség eme nagy megtestesítője iránt, a király s a kormány a nagy szabadsághős idegenben nyugvó hamvainak hazaszállításával akarja leróni kegyelete adóját.

Valóban, II. Rákóczi Ferenczet nemesak a szabadságnak benne megtestesülő eszméje teszi tisztelet s rokonszenves érdeklődés tárgyává, Rákóczi, mint egyén is hazánk történetének tiszteletre legméltóbb jellemei közé tartozik. Leplezetlen őszinteség, igaz bűnbánat, lángoló szabadság-szeretet, mély vallásosság hangján megírt „*Vallomásai*“ tanuskodnak írójuk páratlan egyenes-lelkűségéről és magasröptű szelleméről. Világos fő, elfogulatlan elme, sokat látott szem, érett gondolkodás, a kereszténység szellemétől áthatott szív műve a Vallomások könyve; Rákóczi összes művei közt ez adja vissza leghívebben a nemeslelkű fejedelem belső világát, egész lényét. Nem csoda, hogy a Rákóczi vezette szabadságharcz két-százados évfordulóján ketten is vállalkoztak a munkának egészben vagy részletekben való lefordítására. *Domján Elek* ev. ref. lelkésznek Miskolczon 1903-ban megjelent s a „*Századok*“ 1904.-ik évi folyamának 711—715.-ik lapján ismertetett vaskos kötete egészében, de — a mint látszik — a gyors munka következtében számos,

nagyobbára apróbb fordítás-hibával adja a Vallomásokat, *Kajlós (Keller) Inrénék*: a Magyar Könyvtár 359-ik s következő füzetében megjelent fordítása szemelvényekben, a nagy közönségre nézve tetszetősebb és mindenekelőtt élvezetesebb formában ültette át a nagy fejedelem önvizsgálódásait. A Vallomások XVIII. századbeli közmondásaival határozottan Kajlós fordítása birkózott meg jobban; emellett kihagyta a kevésbé érdekes részeket, a terjengős elmékedéseket, s a mű vallás-erkölcsi részleteivel arányba hozta a történelmi háttért, melyből a fejedelem életének a Vallomások tárgyául szolgáló eseményei mintegy kiemelkednek s melyekkel sokszoros kölcsönhatásban állanak. Az események érthetőségét számos jegyzet s a fordító rövid előszava könnyítik meg.

Főleg azonban magyaros s mindenekelőtt könnyed irányja ajánlják a művelt közönség figyelmébe e fordítást, melynek két füzete a Magyar Könyvtár kiadványai közt bármely honi könyvkereskedésben megszerezhető.

Rácz Miklós.

Az erdélyi református egyház története.

Irta: *Pokoly József* kolozsvári theol. akad. tanár. I—III. kötet. Bolti ára 10 kor. Budapest, 1904.

Az erdélyi ref. egyház történetének előttünk lévő s az ev. ref. egyházkerület Igazgató-Tanácsának megbízásából készült három kötete egyelőre csak a külső történelmet adja, míg az egyházi intézmények fejlődésének a története egy külön, a jelen munkához majd ennek második részeként esatlakozó mű anyagát képezendi. A mint szerző az „Előszó“-ban jelzi, ez a második rész is már kiadásra készen áll s ez is azonnal meg fog jelenni, mihelyt az egyházkerület a jelen munka fogadtatásából azt a tapasztalatot meríti, hogy annak közrebocsátása iránt a kellő érdeklődés fennforog. Ez a három kötet is azonban úgy, a mint van, egy befejezett egész, s kitűnő tárgyalásban fejlik ki előttünk az erdélyi ref. egyház történetét, a reformáció kezdetétől egészen a legújabb időkig, 1556-tól 1880-ig, a királyhágóntúli egyházkerületekkel való unióig, a mikor az addig különállott és külön fejlődött nemzeti egyház a többi kerületek mellé csatlakozik, mint „erdélyi ev. ref. egyházkerület“, természetesen fentartva és biztosítva magának belkormányzatában a történelmileg kifejlődött autonómiát.

Az I. kötet az erdélyi protestantizmus történelmi jelentőségét, az erdélyi reformáció előzményeit és a lutheri reformáció befogadását fejtegeti, illetőleg ismerteti, majd a református egyház megalkakulására és történelmére térve át, az első korszakban, a nemzeti fejedelmek koráról szól, s ennek keretében a schweiczi reformáció

terjedéséről, azután az unitarismus föllépéséről és a nagy hitvitákról, végül az unitarismus hanyatlásáról és a róm. kath. visszahatásról, a Báthoriak korán át egészen Bočskay István támadásáig 1556—1604. évek története.

A II. kötet a nemzeti fejedelmek korát tovább folytatva, az „orthodoxa ecclesia“ megszilárdulásáról, azután a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejéről, erről a felséges virágzási korról, majd a II. Rákóczi Györggyel az egyházba benyomuló állam- és egyház-politikai áramlatokról, ezek hullámvetéseiről, — végül pedig Apafyról, az utolsó „orthodoxus fejedelemről“ szól (1605—1690); míg a III. kötetben a második korszaknak történetét kapjuk, a mikor Erdély a habsburgházi királyok fenhatósága alá kerül, s itt ismerteti a diplomát és annak előzményeit, a diploma fejlesztését, az elnyomatás korát III. Károly és Mária Terézia alatt, a türelmi rendeletet s annak speciális vonatkozásait az erdélyi ref. egyházra, majd az 1791. évi vallásügyi törvényeket, ezek hatását, az I. Ferenc és V. Ferdinánd korát, hogy azután az absolutismus idejében történtek fejtegetésével szóljon az országos egyház végső érveiről, az unióról és az „erdélyi ev. ref. egyházkerület“ megalakulásáról (1691—1880).

Im a három kötet rövidre fogott tartalma, helyesebben, csak a nagy vonásokban megrajzolt keret, csak a főcímek, a határjelzők, vagy a mértföld mutatók. Ezeken belül fejlik ki a történet, a melyet szerző nemcsak szép, erőteljes történeti stílussal ír meg, hanem nagy szorgalomra valló adatgyűjtéssel, közvetlen és elsőrendű források felhasználásával és oknyomozó történet-bölcseleti felfogással. A műnek minden egyes szakasza egy-egy szép esseye, s ha valami kifogásolható a tárgyalásban, ez csak az lehet, hogy az egyes essayék között az átmeneteket úgy kell magának a figyelmes olvasónak megkeresnie, hogy a szerves összefüggést megláthassa. Nem hiányoznak az összekötő szervek; de itt-ott csak épen jelezvék, a helyett, hogy erős izületek, vagy épen izomkötegek volnának. Továbbá némileg nehézzé teszi az egész történeti folyamat megértését, kivált a laikus olvasóra nézve az, hogy a politikai történetnek, az egyetemes egyházhistoriának, sőt közelebbről a királyhágotntúli egyházkerületek történetének egyes mozzanatai olyan közismerteknek feltételeztetnek, hogy azokra szerző csak épen útal, egy-egy rövid mondattal mutat csak rá; siet ezélja felé, nem ér rá kitéréseket tenni, nem magyarázgatni, mert még ezeken kívül is sok mondanivalója van. Az olvasó épen olyan jól tudja, mint ő, — hát föl is építheti rájuk további fejtegetéseit s más előtt is teljesen világos lesz a vonatkozás. A szó szoros értelmében vette, hogy neki más feladata nincs, mint az erdélyi református egyház történetének a megírása s ezzel a témával úgy tett, mint *Luther*

a marburgi kollokviumon a „hoc est corpus meum“-mal, maga elé írta az asztalra nagy betűkkel, hogy „az ördög valahogy el ne csábítsa.“ Csak ott tárgyalt, egész az apró részletekig, a hol Erdélyről s a partiumról van szó; minden egyebet csak nagy vonásokban odavet árnyalás, vagy világítás kedvéért, de többet tenni nem tart szükségesnek. Sőt annyira megy attól való tartózkodásában, hogy valami módon túl ne terheljen, hogy forrásaira is csak egészen szüksézávulag mutat rá. Csak annyit jelez, a mennyiből a szakember majd utánuk kereshet s őt esetleg ellenőrizheti, pedig egy esomó olyan forrást használt fel, a melyek eddig el voltak rejtve egy-egy egyházmegye, vagy egyházközség porlepte levéltárában.

Egyre törekszik: az igazságra. Minden más nemcsak másod, — de egyenesen tized, — sőt századrendű előtte s nem retten vissza saját egyháza testébe is belemarkolni és a kritika kését benne megforgatni, ha ez magas nemzeti missiójáról egy-egy pillanatra megfeledkezik és lemond történeti czélhivatásáról.

Tudatos korfestéssel mindenütt beállítja az eseményeket és az egyéneket környezetükbe. Ezek onnét nőnek ki, azokban gyökeresnek és a milieu légköréből taplálkozva gondolkoznak, tesznek és élnek.

A történetírás egy esomó adatnak és évszámnak összehordásával, apiólékoskodó mikroskopikus vizsgálódásokkal soha nem lesz vitae magistrává: ilyené csak akkor válik, ha meg tudja látni, hogy mi mozgatja az eseményeket és mi vezeti az embereket és ha fel tudja fedezni azokat a nagy, ellenállhatatlan ethikai erőket, a melyek Golf-áramokként özönlének át az időkön. Szerző előttünk a forumon már nem vesződik apró adatok egybevetetéseivel, dátumok találgatásával vagy czáfogatásával, — ezt elvégezte az íróasztalánál, nekünk már legjobb meggyőződése szerint való tudását adja, mert valami unalmasabb és fárasztóbb nines, mintha egy-egy u. n. historikus előttünk végzi nyomorúlt és szegényes erőmutatványait, hogy ez vagy amaz 14-én történt-e, vagy 15-én a XVI. században? Pedig ezek igazán nem fontosak. Fontos az, hogy lássuk a kort, annak mozgó és uralkodó eszméit és értessék meg velünk a történetek genesisét, már t. i. annyira, a mennyire minden genesis titka hozzáférhető és megmagyarázható Pl. a reformáció születéséből és növekedéséből, a XVI. század dolgaiból még ma is tömérdek van előlünk elrejtve; de mégis magyar történetíró eddig egy sem vitt olyan közel bennünket ehez a korhoz, mint *Pokoly* munkája. Vagy ott van másik példa gyanánt a Bocskayról írott részlet a maga politikai mély felfogásával és szinte epikai jelentőségre emeli a Bocskay vezette szabadságharcot és a bécsi békét nemcsak Erdélynek, de az egész alkotmányos Magyarországnak történetében.

Lehet, hogy a mikroskoppal dolgozó historikusok majd ebben a munkában is találnak egy-egy adat-tévedést; de annyi bizonyos, hogy haza- és egyházszeretetet, történelmi tudást, logikai oknyomozást, erőteljes kritikát és őszinte igazságkeresést mindannyian meríthetnek e műből, a kik áttanúlmányozzák. A mint ez jelentékeny hiányt pótol szegényes egyházhistoriai irodalmunkban, úgy várjuk a kiegészítő munka megjelenését.

K. B - a.

A székely nép.

Irta: *Paál Sándor*. Budapest, 1904. Lampel Róbert (Wodianor F. és fiai) kiadása. Kis 8', 140 lap.

Korunk nemzetiségi s közgazdasági problémái a rendesnél nagyobb mértékben a magyarság keleti védőbástyájára, a *Székelyföldre* s népére terelték a nemzet figyelmét. Ezen érdeklődés egyik terméke *kézdipolyáni Paál Sándor* volt breznóbányai, jelenleg reszezbányai polgári iskolai tanár s a „Garamvidék” volt szerkesztőjének kis könyve: *A székely nép*. A szerző nyomatékkal emeli ki ama jelentőséget, melylyel a székely nép honunk történeti multjában a magyar állameszme, műveltség s közgazdasági szempontból bírt s bizalommal tekint azon fontos szerepre, melyet a kis nép a nemzeti állam kiépítésében, az újkori honfoglalás nagy művében hivatva lesz betölteni. Általában gyermekkori emlékek szeretetteljes melegsége árad szét a 140 lapra terjedő mű minden során. A munka könnyed, folyékony irálva mindvégig le tudja kötni olvasója érdeklődését. Rövid bevezetés s a mű keletkezésének története után — eredetileg a breznóbányai magyar közönség számára készült felolvasás-sorozat volt — a Székelyföldet jellemzi a szerző legfőbb s legjellegzetesebb vonásaiban, ezután a székelység viszontagságdús multjának vázlatos összefoglalása következik. Majd érdekes vonásokkal rövid szakaszokban rajzolja a székely népet nevezetesebb nyilvánulásait, a lakodalmi, keresztelési, temetési stb. szokásokat, a székely népviseletet, lakást, bútorzatot, házberendezést, a mindennapi s szellemi életet. Végül a szerző a székely nép általános jellemzésével a székelység hivatottságába, jövőjébe vetett hit hangján fejezi be művét. A kis mű teljesen alkalmas a szerző céljának elérésére: az északnyugati Felföld magyar közönségében némi érdeklődést kelteni az ország túlsó szögletének, a délkeleti Felföldnek magyarsága iránt.

Rác Miklós.

KÜLÖNFÉLÉK.

Magyarok külföldi emlékkönyvekben.

— Új sorozat.¹ —

Klesch Dániel Iglórol; wittenbergi tanuló 1647.

Kys Adám „Sarvárin“-ból (Sárvár); magister Königsbergben 1647.

Schönleben Mihály Magyarországból; tanúl Königsbergben 1650-ben.

Wolfgang György Eperjesből; tanúl Königsbergben 1644.

Az ezekről szóló emlékkönyv birtokosa Alt Kristóf nevű tanuló, ki 1627-ben Elbing-en, mint az ottani Anna-templom lelkészének fia született, 1644-től kezdve Königsbergben tanúlt, 1660-ban Schmauchban (Poroszország, Hollandi tartomány) lelkész lett és ugyanott 1682-ben meghalt. Az emlékkönyv jelenleg a Königsbergben lakó Bechherrn nevű sz. k. őrnagy birtokában van.

Haller von Hallerstein Lázár 1627. A család német ágából, melyet csak a magyar ág kedvéért vettünk figyelembe. — Küchel Máté emlékkönyve a weimari nagyhercegi könyvtárban (az emlékkönyv 99.-ik oldalán).

Haller v. Hallerstein Ernő 1595. Schad Hans joghallgató emlékkönyve 8. a weimari nhgi könyvtárban. A család német ágából való.

Haller v. Hallerstein Jakab Villibald 1677. Kraft von Delmensingen Hans Eberhard e.-k. 30. Weimarban.

Haller v. Hallerstein János Joákim 1716—1717. Huth-féle e.-k. 8. Weimarban.

Haller v. Hallerstein Kristóf. Wirsung Dávid e.-k. (1529-től 1574-ig) 114. Weimarban.

¹ V. ö. az „Erdélyi Múzeum“ 1904. évf. 334—339. lapjaival. Jelen sorozatban csak a puszta személyi adatok vannak figyelembe véve. Megjegyzendő azonban, hogy néhány név még nincsen meghatározva.

Dragonus de Berkis János. Wolf János e.-k. (1584-től 1596-ig) 63. Weimarban. Talán „Dragonyos”.

Draskowith a Trakostian János, ugyanott.

Chutor de Szokoly János, ugyanott 53.

Thurii de Keötephtur Ferencz, ugyanott 28. Ez a keresztúri Túri névnek rossz közlése, illetőleg olvasása.

Viczay de Loos István, ugyanott 31.

Feinkher de Tothdiós Ezechiél, ugyanott 57. Ferdített olvasás. Tóthdiós jelenleg Nyitramegye galgóczi járásában fekszik.

Lippay de Zombos János, ugyanott 33. A helyes olvasása *Zombori Lippay.*

Mako de Nemesregh Pál, ugyanott 11.

Orzagh de, György született Pesten. Ugyanott 46. (= Országh.)

Ozwessyck de Guletynz Miklós, ugyanott 55.

Ozwessyck de Guletynz Máté, ugyanott 107. Helyes olvasás: giletinci Osztrozith.

Pechi ab Vifalu Zsigmond, ugyanott 59. Helyes olvasás: Újfalui Péchy.

Sempec de Saccaza Miklós, ugyanott 104. Ferdített olvasás.

Zeberes de Kys, Skarbin, ugyanott 99. Valószínűleg szekeresi Kis.

Zechödy Gergely, ugyanott 117. Helyesen: Szecsödi.

Zefferis de, Antal, ugyanott 114. Ferdített olvasás.

Zlagchych de Domagowych Mátyás, ugyanott 76. Horvát család. Domagović Zágrábmegyében fekszik.

Zombathdi György, ugyanott 49. Helyesen: Szombati.

Haller v. Hallerstein János Keresztély. Franz György Lajos e.-k. (1669—1673.) 5. Weimarban.

Zakel von Fridaw György lib. Baro (báró). Teuffel János Kristóf császári tálnok e.-k. (1586—1602.) 26. Weimarban. Magyar származású család. Helyesen: fridauai Székely. Fridau Stájerországban van. A család az „ormosdi” előnevet is használta.

Hersan ab Hamsowa Venczel. Renner János e.-k. (1607—1618.) 60. Weimarban.

Hersan ab Hamsowa György, ugyanott 60. Kérdés, vajjon itt magyar családról van szó. „Hamsowa” talán a trencsénmegyei *Nemsova.*

Ortzorits de Ghylethincz Gáspár. Prenninger János jénai és wittenbergi tanúló e.-k. (1614—1616.) 3. Helyesen: giletinci Osztrozith.

Pasczor de Bechi, Ferencz, ugyanott 3. Úgy látszik, valamely „Pásztor” nevű család.

Szunyogh de Jesznicze, Gáspár, ugyanott 2. Helyesen: jeszniczei Szunyogh.

Haller v. Hallerstein János Zsigmond. Pfinzing Zsigmond altdorfi és nürnbergi tanuló e.-k. (1618—1622.) 22. Weimarban.

Haller v. Hallerstein János Jeromos, ugyanott.

Haller v. Hallerstein János Kristóf. Goetsch Gábor nürnbergi és altdorfi tanuló e.-k. (1660—1665.) 18. Weimarban.

Haller v. Hallerstein C. A. Groeszer M. Leutn. altdorfi tanuló e.-k. (1684—1687.) 38. Weimarban.

Haller v. Hallerstein Jakab Villibald. Seling Lénárd Sámuel altdorfi és nürnbergi tanuló e.-k. (1673—1681.) 38. Weimarban.

Haller v. Hallerstein C. L. Lindstatt János Kristóf e.-k. (1681—1693.) 64. Weimarban.

Haller v. Hallerstein János Tóbiás, ugyanott 66.

Haller v. Hallerstein C. H., ugyanott 78.

Haller v. Hallerstein János Tóbiás. Hirschdorfer Kristóf Gottfried e.-k. (1686—1698.) 27. Weimarban.

Haller v. Hallerstein Kristóf Lázár, ugyanott 32.

Haller v. Hallerstein C. L. Winterberger János Konrád ans-pachi, altdorfi, regensburgi és nürnbergi tanuló e.-k. (1688—1693.) 29. Weimarban.

Haller v. Hallerstein János Tóbiás, ugyanott 31.

Haller v. Hallerstein János Joákim. Wilhelmi János Jakab orvostanhallgató (Jénán és Altdorfban) e.-k. (1699—1718.) 2. Weimarban. Wilhelmi Ázsiában és Áfrikában utazott.

Thurzó Szaniszló báró. Von Hausen Vid György (útazott Rómában, Nápolyban, Maltán és Salzburgban) e.-k. (1587—1595.) 1587. Weimarban.

Thurzó Miklós báró, ugyanott.

De Andreis-Tharsia Ferencz, magyar ember, gunderstorffi Teuffel Miksa báró e.-k. a königsbergi városi könyvtárban (könyvtári jel: 17.). 1583—1606. 179. old., czímerképpel. Ferdített olvasás.

Doczy de Magna Lucha Gábor, ugyanott 27., czímerképpel, = nagylúcei Dóczy ismeretes család.

Zaghl in Fridaw György báró, ugyanott 23., czímerképpel, = friedaui (ormosdi) Székely család.

Solvinius János, Pannonicus. Jungschultz János joghallgató e.-k. ugyanott (19.) 96. A tulajdonos Elbing-ből való. A beiktató-sok: 1559—1631.

Preusz (Pannonius) Kristóf. Myslenta Coelestin hittudor és königsbergi lelkész e.-k. ugyanott (10.) 181. b. (1609—1623.) Megjegyzendő, hogy a beiktató königsbergi ember. A „Pannonius” azonban valószínűvé teszi, hogy magyar eredetű.

Jessenky a Jessen István. Hagius Péter lycki rektor e.-k. ugyanott (11.) 210. old. 1591—1601. = jeszeni Jeszenszky család.

Pannonius (Preusz) Mátyás acad, Regiom. Notar. (könig-

sbergi akad. jegyző). Chyorecius Mátyás neidenburgi diakonus, később az elbingi lengyelek lelkésze e.-k. ugyanott (14.) 151. (1593—1604.)

Pannonius (Preusz) Bálint orvostanár Königsbergben, ugyanott 22.

Gosnovieczus Mátyás, magyar ember. Müller István königsbergi joghallgató, később a königsbergi ó-város rectora e.-k. u.-ott (3.) 243. Latinizált név.

Kyschius Pál, magyar ember. Ugyanott 214. b. (=Kis Pál.)

Rackschanus Máté, ugyanott 195. Nines ugyan megjegyezve, hogy magyar ember, de mi azt hisszük, hogy ez csak a még most is előforduló Raksányi név latinizált alakja.

Tsychesi Mihály, magyar ember, ugyanott 233.

Wengers Mihály nob. Pannonii, ugyanott 214.

De Zúana György, magyar nemes, ugyanott 232. b.

Grebecz István bölcsész- és hittanhallgató. Gütther Keresztély Henrik königsbergi lakos e.-k. (10.) 154. b. (1718—1720.) u.-ott. Kérdés, vajjon ez magyar ember volt-e?

Günther Sámuel hittanhallgató, magyar ember, u.-ott 150. b.

Conradi Márton Erdélyből. Schmidtner Kristóf königsbergi lakos e.-k. (16.) 260. (1633—1639.) ugyanott.

Ravius Márton Erdélyből, ugyanott 258.

Pauer F. Magyarországból, 1780. febr. 2.-án; von Alten Károly Ödön György, a Weser melletti Polle főkapitánya e.-k. 210., jelenleg Alten-Goltern Valdemár báró birtoka (Grasdorf, Hannover mellett).

Penecsy Cret. de l'Hongrie 1781. május 24. Ugyanott 121., (úgy látszik, ferdített olvasás).

v. *Podmariezky József* Magyarországból, 1779. márcz. 2.-án, ugyanott 84. Ez valószínűleg Podmaniczky.

Gorichich János Mihály Waywoda Caproncensis (=Kaproncza) 1617. május 4.-én, Kaltenhausení Farkas emlékkönyve 46., a bécsi herald. geneal. társulat birtokában.

Dr. Wertner Mór.

Gúnyversek Hóráról és Kloskáról.

A Hóra-féle véres lázadás 1784.-ben Erdély délnyugati vármegyéit pusztító viharoként sepepte végig. E mozgalmas, változatos eseményekben gazdag időről egész kis irodalom keletkezett, melynek tárgyát a Hóra világ története s ennek keretén belül a vezérek személye és tettei képezték.

Ezen időből való az alább közölt három vers is, melyeknek megírására a Hóra elfogatása és halálra ítéltése szolgáltatta az al-

kalmat. Hóra tudvalevőleg azzal kérkedett, hogy Bécsben jártakor II. Józseftől egy aranykeresztet kapott, bizonyágul arra nézve, hogy a császár ügyükkel egyetért. A köztudat szerint azonban csak bitorolta ezt. Ez kiinduló pontja a gúnyversnek. Hangjából a gyűlölet szól, s a jogos felháborodás a kegyetlen gyilkolások miatt, Hóra személyének méltó megvetése s az öröm megérdemlett bünhődése fölött sugárzik ki e versek soraiból. A harmadik vers Kloskáról szól. A Hóráról szóló verseket Nagyágról küldötték be közlés végett.

A Kloskáról szóló (a Hóra képe alá írottal együtt) megvan Szigethi Gyula Mihály kézirat gyűjteményében (XXVI. k.) a székeslyudvarhelyi ev. ref. collegium könyvtárában.

I.

Hórának vagy más, igazább neven Kriszta Nyikolának epítáfuma.

Egy buta jobbágyot nézz el tzímerre ki vágyott
Tzímere szép, de mazur, nemtelen állat ez úr
Szólgai kantáron vezetett egy tunya számaron,
Mely szeméten tekereg, bársonyi tzipra nyereg
Illet is egy Hórát, disznónak arany perezcz orrát,
Íly fejedelmi kereszt, tedd le, ne lopjad el ezt.

Krimi pogány veszett dühös eb ne viselj te keresztet,
Szent az, emelj egyebet, óh be nem illet ebet.
Kard, szív sem lelnek helyt itt: bizonyára viselnek
Kardat az egy Nemesek, szívet az érdemesek
Hogyha hegyes kellett, vala nyárs, jobbágyhoz ez illet,
A ki kezével urát így öli s iszsza torát,
Vagy ha kifent éles tetszett, bárd is vala széles,
Tégedet, oh te tsaló, feldarabolni való
Majd kereket fúrnak mikoron íly tzímeres úrnak,
Just tarthatsz ehez is, tolvaji tzímer ez is,
Illik is ez három, nosza mond bizony e vala párom,
Tzímerül ezt emelem majd le pokolba velem.
Hóra sokat bírtál s borozál, mikor oh haza sirtál,
Sírj te, mi már örülünk, állj te, mi széket ülünk,
Háborút inditván nyugszol vala, mást nyomorítván
Nyugszunk már mi, te kész kín mihelyére kimészsz.

Boszsuzidat mérted: lakolánk, fizeténk, de nem érted
Már te lakolj s tízes tromffal azokra fizess,

Mennyei felségnek fizeténk : te tsupán tsak az Égnek
 Ostora, kardja, halál hozni, kezébe valál.
 Mit vihetél végbe valamennyit akartak az Égben,
 Annyit azért ezzel, kard mire kérkedezel,
 Vídúl az Ég, a bünt sebesen fenyítő harag elszűnt
 Szó jöve : szablya romolj, sok fejű Bábel omolj.

Eddig ívál víg tust, ezután fogod érni Pilátust
 Hóra, komor vatsorán gyilkosok atyja torán
 Udvarokat fosztál, szemeken síralmat okoztál,
 Torkig ívál bort, vért tudd meg okádol azért,
 Nyomtoted el jajjal valamit megiszol vala zajjal,
 Rád köszönik teli már a czuki-féle pohárt,
 Tsak tsepű tűz fényed, buborék vala tsalfa reményed,
 Két hetű nyugadalam leszs örök aggodalam,
 Oh te tövis, míg élsz, fák tsűfja királyi nevet vélsz
 Nyerni Libánusakon nőtt síma tzedrusokan,
 Tzédrus a hol részt bírt, tűz fejsze tövisseket ott irt
 Részed ez oh te kevély, jobbat elérni ne vélj
 Hó tetején várat kerítél, az ugorka fa szárad
 Földig azonnal esél, veszsz magad, a Nemes-él.

II.

Hóra képe alá való versek.

Festve van ez rámán egy forna tekintetű Hámán
 Hóra, kinek neve lett egy Katilina felett.
 Emberi formában fenevad neme : gyilkos oláhban,
 Aktéont harapó vén eb, úrában kapó.

Egy hegyi patkányból, farkas szoptatta mokányból
 Róka király-hitető, szolgálai pártot ütő.
 Érdeme büzhödt dög : maga Lerna, kiben pokol, ördög
 Kárt valamennyit akart tenni, tsomóba takart.

III.

Kloska képe alá írott versek.

Tigris az orezáját, vadkan formálta ki száját,
 Á neve fessed alá, Kloska kegyetlen oláh.
 Kloska hazug szájnak pökedelme, születte nadájnak,
 Vett az agyába veszett Hóra fejéből eszet.
 Két szeme vért forgat s agyarat magyarokra csikorgat
 Ily dühös elég agyar, rontani kelj ki magyar.

Aranka György könyvtáráról.

Aranka György a marosvásárhelyi kir. tábla ülnöke, mint tudományt kedvelő és művelő tette magát ismeretessé irodalomtörténetünkben. Ő volt megalapítója és titkára az Erdélyi Nyelv-művelő Társaságnak, mely a XVIII. század utolsó évtizedében szépen működött és több jeles munkát adott ki. E társaságnak főként a Teleki grófok voltak főbb támogatói, köztük *Sámuel*, az erdélyi kancellár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megalapítója, († 1822), fia *Domokos*, kir. táblai ülnök, ki magyar- és erdélyországi útazásait leírta, († 1798), *József* koronaőr († 1796). Érdekes levelezésük maradt fenn Aranka Györggyel.

A gr. Teleki-család más ágának tagjaival is baráti viszonyban állott *Aranka* s *Imre* gróf (kir. táblai ülnök) a hosszúfalusi gazdag könyvtár alapítója megvette Aranka nagybecsű könyvtárát, 1811-ben.

A hirtelen közbejött pénzürték leszállítás (devaluatio) megzavarta e vásárlás lebonyolítását.

E könyvvásárlásról szól az alábbi két levél, illetőleg följegyzés, melyet irodalomtörténeti érdekessége közlésre érdemesít.

I.

Gr. Teleki Imre levele Arankához könyvtára megvételéről.

Kolosvár 5. Marz. 1811.

Méltóságos Tábla Biró Ur!

Különösen jó Mlts Uram!

Tudta azt az én barátom *Konnert*, hogy én a' szép könyvekbe és régi gyűjteményekbe mindenek felett gyönyörködöm, a' midőn a Mlgs Urral egy egyezésre lépett, melyet én mindenekbe helybe hagyok: meg vallom, hogy ezen vásárral tökéletesen meg vagyok elégedve. De nagyobb öröme gerjeszt azon gondolat, hogy néhai édes Atyámnak legrégebb, és kedvesebb barátja, a' kit én is különösen tisztetek, érdemesnek tartott arra, hogy ezen sok szép, hosszú idővel, és nagy bajjal szerzett becses gyűjtemény réám maradjon. Nem fogom azt háládatlan szívvel bírni; fenn léssz a' Méltóságos Ur emlékezete előttem, melly arra serkent, hogy ember társaimnak, hazámfiainak azon az úton is szolgáljuk, a' melyen a' Mlgs Ur a' tudományokat kedvellőnek szereteteket és szíveket elnyerte, és

magának a' pallérozott világ előtt hírt, és nevet szerzett. Fogadja el a' Mlgs Ur szives köszönetemet, a' midőn magamat házamnépével együtt szives indulatában ajánlanám, megkülönbözött tisztelettel állandóul maradtam

a' Mlgs Urnak

alázatos szolgálja

Teleki Imre.

II.

Aranka György feljegyzése könyvtára megvételéről.

A dolog leírása.

Ao. 1811. febr. 10-dik napján m. Gr. Teleki Imroh úrral a Gr. plenipotentiáriusa Konnert István által megyek ilyen állandó kötésre 100 arany kötés alatt.

1-o. Én lekötöm s eladom minden könyv és írásbeli gyűjteményeimet a Grófnak négyezer ötszáz Rfl.-ban.

2-o. Konnert úr a Gr. képében abból megád nékem előre mindjárt akkor 500 Rfl.-ot s én felveszem.

3-o. Úgy egyezünk, hogy azon esztendőbe Sz.-György nap táján a Gr. maga emberit küldi s én is az enyémet melléje adván, minden írásokat s könyveket számba veszünk s lajstromba íratjuk és attól fogva a Gróf azoknak tulajdonosa leszen, de úgy 4., hogy én a mikre szükségem leszen, azokat megtarthassam 1813-beli Sz.-György napig; akkor pedig mindent adjak által; a Gróf is a hátralévő summát megadván, addig pedig interesezvéen.

5-o. Ezen az esztendőn elkezdve a Gróf a mig élek mind addig esztendőnként egy-egy általag jó ürmös bort fog küldeni nekem. E' megesvéen, mi történik?

1-o. Mindjárt akkor Mart. 15.-én a bánko czédula leszállítódik ötöd része becsére. Ezért

2-o. Írok mind a Grófnak, mind a Nagy Asszony ó Mlgának, hogy én magamat a jó pénzhez tartom s ha a Grófnak nem tetszik, az egyezést felmondom a felvett 500 Rf. bankó czédulát akár in specie, akár in nominali valore in Rf. 100 visszaadván, de máig nem veszek választ. Azonban

3-o. Eljő Sz.-György napja, a Gr. a contractus szerint nem küldi emberét a registratióra. Hasonlóképen

4-o. Eljő a szüret s az ürmös bor kimarad. Egyszóval a Gr. írás nélkül acceptálja az én felmondásomat, de én mind várván a választ, az alatt az előre felvett 100 Rf. máig nálam marad. Már most

5-o. Én a Konnert úrral kötött egyezést úgy nézvéen, mint elenyésztet mindkét részről; az ó Mlgs.-a nálam lévő pénzt, mely már 100 Rf.-tá változott, tisztelettel visszaküldöm ó Mlgs.-ának;

melyet nem találkozhatván se Konnert úrral, se ő Mlgával és törvényesen mellette procedaltatni ő Mlga ellen szeméremnek tartván, eddig magamnál kételenítettem tartóztatni. Ugy esmérem ő Mlgát, hogy igazságosabb, mintsem 4500 frt.-ot 900 forinttal kívánnyon kifizetni. Mert két valóságos árva atyámfia vagyon, egy vak testvérem s egy testvéremnek egy boldogtalan gyermeke, a kiknek ügyek hordozása az én terhem; és nem panaszból emlitem, hanem 75 esztendőben lévén, rólok halálom után gondoskodnom kell, hogy minél tűrhetőbb állapotban hagygyam őket. Az én gyűjteményem is azon felylyül se a n. Kornides, se a n. Eder uram gyűjteményeknél nem alább való, ha többet nem ér? Azokat mindenik 1000 aranyon adta el.

Azt is reménlem, hogy nem veszi rossz neven, hogy midőn a nálam volt 100 rfl. ezennel tiszteletem mellett megküldöm, mint a Grófét; azt törvényes módon csinálom: mert ő Nságának válaszáat nyerni már ninesen reménségem; nekem pedig az én időm óránként napról-napra közelítvén, illő, hogy magam dolgomat, a meny nyiben az Isten engedi, jól elrendezvén, bizonyos lábön hagygyam.

Alatta: Gr. Teleki Imre úr ellen való instructio veleje. Benne a gróf levele.

(Eredetije Aranka György sajátkezű írásával Sándor Imre levelei közt.)

Gróf Teleki Lajos búcsúzása honfitársaitól.

A gróf Teleki nemzetség számos tagja tüntette ki magát hazánk politikai történetében s az irodalom terén. Azok között is, kiket a köztörténelem nem emleget, sok érdemes, a közéletben kiváló szerepet játszott alakja van e nagyérdemű családnak.

Ilyen érdemekben gazdag tagja volt e nemzetségnek gróf *Teleki Lajos*, a ki cs. kir. kamarás, előbb az erdélyi főszámvevőség elnöke, majd főkormányiszéki tanácsos, valóságos belső titkos tanácsos s a Lipótrend középkeresztése, végre az erdélyi országgyűlési rendek elnöke volt. Főgondnoka volt az erdélyi reformatus egyházkerületnek is több mint 20 esztendeig. Meghalt 1815-ben. Neje volt *Toldy Sára* grófnő.

Teleki Lajos nemes lelkületét érdekesen jellemzi az alább közlött búcsúzó, melyet élete végén honfitársaihoz intézett, mely Aranka levelei között fenmaradt. (Jelenleg Sándor Imre tulajdonában van.)

Butsuzó Jelentés.

Világi Életemnek 68. a' Király és Haza' Szolgálatyának 48 Esztendejét eltöltöttem. Ezen idő alatt az Élet sok viszontagságai között is az Ur Istennek bőv Áldásaival éltem. Az én Áldott emlékezetű nagy Lelkü Kedves Feleségemnek, kit elragada előttem az Halál, nyájas Társaságában 41 Esztendőök alatt sok kellemetes napokat számláltam; kedves Gyermekeimben: kik soha meg nem bántottak, s minden Világi Gyógyörűségemnek (haszintén keserűvel voltanak olykor olykor elegyítve) legnagyobb részit tették; tellyes Örömemet elértem: mellyért légyen Áldott az Ur Istennek Sz.neve!

Már pályámat megfutottam, 's butsut vészek e' mulandó Világtól. A királyi Felség Uralkodó Széke mozdithatatlan légyen; annak erős oszlopai Népének Hivsége, Szeretete légyenek. Szállyon onnan alá az ő Népére Kegyelem, Igazság, és Békesség!

Az én Kedves Hazám, mellyet az Ur Isten, a' Természet mindaz Ajándékival bővön megáldott, élhessen annak drága Gyümmölcseivel, hogy kiki a' Maga Honnyában Háza Népének Társaságában tsendes Békességben ditsérhesse az Urat!

Kedves Gyermekeim! Az Ur Istennek minden Áldása szálljon Ti réátok, Féljétek az Urat, Szeressétek egymást, mennyetek azon a' jó Uton, mellyen elindultatok, a' Virtus és Jöerköles Mezején, hogy így érjétek el azt az Örömet a' Ti Gyermekeitekben, 's Uno-káitokban, mellyet nékem adtatok: Ne sirassatok engemet, mert idő nap előtt nem hagytalak el Titeket!

Tktes Erdélyi Statusok és Rendek! Kiknek egy néhány Esztendőök alatt Szerencsém volt Elölülője lenni — sokszor voltatok Kedvesek előttem — A Ti böles és az Haza Szeretetével, tellyes Tanácskozástokkal: Lelkesittse ezutánis minden oldaltekintet nélkül az Edgyetértés a' Ti megtántorithatatlan lépéseiteket; és azok mindenkor az Haza Boldogságára légyenek intézve.

Erdélyi Gubernator és Cancellarius Urak: Hazánk Oszlopai! Kiknek böles Kormányja alatt, illy sok Esztendőket szolgáltam; a' Ti Nagy tekintetű Személyetek maradgyon mindvégig Kedvességben, a' Királyi Felség és Haza előtt — a' Késő Maradéknállis légyen áldott Kedves Emlékezetek.

Királyi Fő Igazgato-Tanáts! Kedves Bajtársaim! a' Ti nyájas Társaságtokban töltöttem 30 esztendőket, egyben vetett vállakkal dolgoztunk az Haza 'Javára. Találjon mindenkor helyyet a' Ti bölts Tanátsotok a' Király és Haza előtt.

Hitem Kedves Sorsossai! Kiknek Ügyes bajos dolgaitokat több mint 20 Esztendőktől fogva Elöl Ülésem alatt folytattam — mutasátok meg, hogy Ti a' jo Erköltsben igaz Keresztények, a' Szelid-

ségben a Krisztus Tanítványi vagytok. — Adgyon az Ur Isten néktek tsendességét a' Krisztus Kegyelme, és a Törvények oltalma alatt.

Egész Életemben mindennek használni igyekeztem — Senkit megbántani nem kívántam, hogyha Szándékom ellenis valakit megbántottam volna, bocsánatot kérek.

Minden renden lévők! Kik Hamvaimnak utolsó Tisztességet fogtok tenni — úgy élljete; hogy meg halni ne féljetek.

Kolosvárt

Gr. Teleki Lajos.

Új könyvek.

A M. N. Múzeum könyvtárának címeres levelei katalógusa jelent meg e napokban Budapesten. Tulajdonképen A M. N. Múzeum könyvtárának címjegyzéke sorozatának II. kötete ez, mely a *címeres levelek* lajstromát foglalja magában 1200—1898-ig. Az I. kötet, mely az *Ösnyomtatványokat* tartalmazza, ezelőtt kilencz esztendővel jelent meg. A késedelmet a munka fáradságos volta, melynek teljesítéséért dr. *Aldásy Antal* múzeumi őrt illeti az elismerés, eléggé igazolja.

Nem száraz katalógust kapunk itt e vaskos kötetben, hanem nagyértékű forráskiadást a nemzeti múzeumban őrzött nemesi címeres levelekről, mely időrendben közli a címeres levelek leglényegesebb részét, azt t. i., hogy ki, kinek, mikor, miért, miféle címert adományoz. A címerekleírások eredeti szöveggel közöltetnek s a mi a katalógus értékét még inkább emeli, az, hogy rajzban mellékeli az eddig kiadatlan címerek képét is. Összesen 631 címeres levél kivonatát kapjuk e kötetben, mely számból a magyarországi címeres nemeslevelekre 575, külföldiekre 56 esik: mindazon családokét, melyeknek címeres levelei, vagy rangemelési diplomái a n. múzeumban őriztetnek.

A 631 címeres levélből 258 címeknek rajzát közli.

Ez összegezésből látható, hogy a múzeumi levéltár címeres levelek tekintetében kiváló gazdagságú, s ha e gyűjtemény nem is versenyezhet az Országos Levéltár anyagával, de érdekességre nézve mellé helyezhető s második leggazdagabb gyűjteménye a magyar címeres leveleknek.

Hazánkban a legelső címerekadományozások I. Károly (Róbert) királytól valók. Három ily adományt ismerünk tőle s ezek közül kettő (1327. és 1332-ből) a múzeumi levéltárban őriztetik. Az első kifestett címer is (1405-ből) a n. múzeum levéltárában van. A középkori m. e. 200 drb. címeres emlékből, 39 eredeti címeres levél van a múzeumban.

A legrégebb tehát 1227-ből való, melyben I. Károly király Donch mester zólyomi főispánnak aranyos czímerjelvényt adományoz; a legutolsó 1868.-ból való, melyben I. Ferencz József Homoky Imre lekéri apátnak nemességét és czímert adományoz, azon érdemeiért, hogy a királynét, a trónörököszt és Gizella főhercegnőt magyar nyelvre tanította.

A kötethez *Fejéropatak* László és *Schönherr* Gyula írtak tájékoztató előszót és a szerkesztő *Aldásy* Antal írt tartalmas bevezetést.

A kötet kapható Ranschburg Gusztáv könyvkereskedésében Budapesten (Ferenczick-tere), ára 10 korona (terjedelme 8-adrét, XVII. és 494 l. névmutatóval ellátva.)

Melegen ajánlhatjuk a czímertan iránt érdeklődők figyelmébe, mint nélkülözhetetlen forráskiadást.

Értekezések a nyelv. és széptudományok köréből. A M. Tud. Akadémia I. osztálya értekezései sorozatába (szerkeszti Gyulai Pál) újabban a következő füzetek jelentek meg.

A XVIII. kötetben:

1. *Gyomlai Gyula*: Bölcs Leo taktikája, mint magyar történelmi kútforrás. Ára: 1 k. 20 f.

2. *Katona Lajos*: Temesvári Pelhárt Peldái. Ára: 1 k. 20 f.

3. *Némethy Géza*: A római elegia viszonya a göröghöz. Ára: 48 f.

4. *Thúry József*: A „Behdset-ül Lugat“ csagatáj szótár. Ára: 1 k. 20 f.

5. *Katona Lajos*: Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban. Ára: 1 k. 60 f.

6. *Dr. Cserép József*: Határidő számítás a rómaiaknál. Ára: 40 f.

7. *Thúry József*: Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. Ára: 1 k.

8. *Szilasi Móricz*: Adalékok a finn-ugar palatais mássalhangzók történetéhez. Ára: 1 k.

9. *Kégl Sándor*: Szenáji és a persa vallásos költészet. Ára: 3 kor.

10. *Katona Lajos*: A Teleki-codex legendái. Ára: 1 k. 60 f.

A XIX. kötetben:

1. *Bayer József*: Egy magyar Eszther-dráma. Ára: 60 f.

2. *Haraszi Gyula*: A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. (Székfoglaló értekezés). Ára: 1 k. 20 f.